

L'ORIOLÀ: UNA VARIETAT SISCENTISTA DE LA LLENGUA CATALANA

0. PREÀMBUL

Segons el darrer cens lingüístic passat al País Valencià, el de l'any 1991, els residents que declaraven saber parlar català a la ciutat d'Oriola, amb prop de 50.000 habitants, es reduïen a un 1 %. Però, aquest percentatge de catalanoparlants oriolans actuals, l'hauem d'atribuir majoritàriament a parlants provinents d'altres poblacions i comarques, més o menys veïnes, sense relació genètica amb els naturals de la ciutat. No es tracta, per tant, de cap recialla dels darrers catalanoparlants autòctons d'Oriola, que, malgrat algunes cites disperses que els fan arribar fins al segle XIX,¹ allò més probable és que amb prou faenes ultrapassaren la mitjana de la centúria del Set-cents, com crec haver demostrat en un treball anterior (Montoya, 1986). En la present ponència, a part de reafirmar-me en aquesta cronologia, discutida posteriorment per algun autor en el sentit de fer recular en el temps el moment de l'extinció del català (Abad Merino, 1994; Sempere, 1995), pretenc fer una aproximació a la fesomia que devia tenir aquella varietat de la llengua catalana que es va poder sentir pels carrers i les cases dels oriolans en el seu darrer segle de plena vigència, el XVII, per altra banda, el darrer segle en què disposem de documentació per a fer-ho.

Però l'estudi que presente hui no pretén ser un simple estat de la qüestió del tema amb la incorporació dels treballs posteriors que han aparegut. La meua pretensió actual és afegir dades noves que permeten filar més prim en la cronologia del retrocés i en la descripció de l'estat lingüístic de la varietat més meri-

1. Són els dos darrers testimoniatges que aporta MILLAN (1984: 12, 13): el d'un tal «tio Pàmies», un llaurador oriolà ancià que, segons un periòdic il·licità, encara parlava valencià a mitjan centúria del Huit-cents, i el d'un escriptor murcià que afirmava el 1889 que «aunque predomina la [lengua] castellana, háblase también la valenciana».

dional de la llengua catalana durant l'edat moderna. Aquest desig d'aprofundiment em durà a reduir la zona objecte d'estudi que vaig utilitzar en el meu treball inicial sobre el tema: de tota l'àrea ponentina de l'antiga Governació d'Oriola (les comarques del Vinalopó i el Segura), passaré a centrar-me, tal com es pot deduir de les meues paraules proemials, en l'antiga capital: la ciutat d'Oriola. El pes (sociolingüístic) que exercia aquest cap i casal regional sobre la resta del territori, com també vaig tenir ocasió de mostrar en el meu treball anterior, justifica sobradament la tria. En aquest sentit, parle de «varietat oriolana» per a referir-me pròpiament a la parlada a la ciutat d'Oriola, però el seu influx com a model, tant en l'ús com en les estructures, per a tota la Governació, permet fer extensible el terme a tot el con sud que conformava aleshores la llengua catalana (vegeu el plànol 1).

1. L'ÚS DE LA LLENGUA

No és ara el moment d'estendre'm a demostrar mitjançant cites històriques la catalanitat lingüística d'Oriola. En part perquè ja ho havien fet altres autors abans que jo mateix (vegeu especialment Millan 1976; 1984) i, en part, perquè no hi ha cap filòleg que s'haja mostrat en contra d'aquesta evidència. Tanmateix, m'agradaria aportar ací, ni que siga per emmarcar el moment sociolingüístic que m'ocupa, uns pocs testimoniatges dels segles xvi, xvii i xviii. Els dos primers corresponen a l'etapa prèvia a l'inici de la crisi substitutòria del català, que podríem situar a cavall del Cinc-cents i el Sis-cents, quan els llibres d'aveïnaments d'Oriola comencen a palesar la presència d'una població immigrada procedent de la Corona de Castella (Millan 1976: 30).² Aquests dos testimonis de mitjan segle xvi es caracteritzen, a més a més, per assignar el nom de català a la llengua pròpia d'Oriola en un moment en què al País Valencià ja s'havia generalitzat la denominació de «llengua valenciana» (Ferrando 1980).

1. la llengua cathalana se restà y estengué per tot lo regne, com per a vuy se parla des de Oriola fins a Tayguera.³

[C. Despuig, 1557: 62]

2. SERRANO (1999: 50) dona compte de l'enorme creixement d'Oriola entre 1572 i 1609: un 48 %.

3. TRAIQUERA (Tayguera, segons DESPUIG) és una localitat de la comarca del Baix Maestrat, a l'extrem nord del País Valencià i fronterera amb el Principat de Catalunya. Oriola presenta el mateix caràcter fronterer però a l'extrem sud.

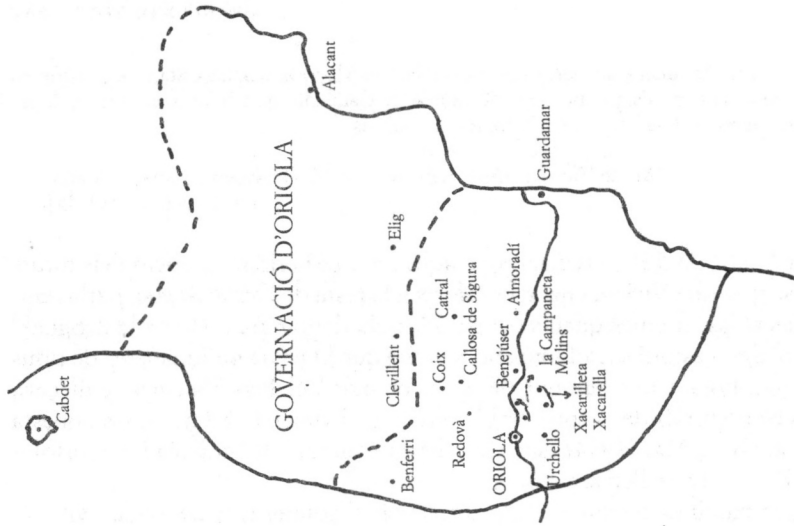
Terme de la Ciutat d'Oriola

PARTIDES

el Alcarchofar
lo Blanc
els Cabassets Verts
les Cobatelles
les Correnties, Correntías
Escorrell, Escorrel
la Figuereta
la Font del Sisgar
Jurra o Churra (Múrcia)
Llobregat
Lloch de Adzeneta (Múrcia)
la Lloma de Bellmont
lo de Mari de Catral
Moquia
el Mudament
el Nou Mudament
Orta Nova (Redovà)
lo Pont de la Bojosa o lo Port de la Bojasa
lo Pou de les Set Figueres
la Porta de Múrcia
Rabat, Revate
lo Rayguer
les Redones o lloch de Redona
el Camp de les Salines
San Girons
la Senda de Molina
Senta Bàrbera
Terme de Sent Ginés
les Terres Noves
la Torre de Carregador
la Torre de la Foradada
la Torre del Pinatar
la Torre Vella
Torres de la Juliana
els Tres Tollos
Urchillo / Urchillo / Orchillo

ALTRES

Arrova de la Regalísia
Assarp de Moncada
Assarp de Urchello
Assut de Alfeytami (Almoradí)
Assut de la Noreta
Barranch del Migrano
Cañada de Doña Ginesa
Cañada Fonda
Cañada de Frayle
lo Cantó Foral
Cap Cerver
Cap Roig
Fàbrica o Tenèria de Luisset
Faena dels Cobos
Fahena dels Capellans
la Faena dels Teatinos (Múrcia)
Heretat de Molins
Heretat de la Juliana
la Lloma dels Negres o dels Algepars
Molí de les Adoberias o de Soler
Molí de Alfeytami
Molí de Llopis
Molí de Masquefa
Nòria de Moquia
Oriolet
Penya del Àguila
Penya de Sent Miquel
Rambla de Monroig (Callosa)
el Ramblar (Coix)
les Punes del Ramblar o la Punta del
Ramblar
lo riu Sech
riu Segar [SIC]
lo riu de Sigura o Segura
Séquia de Almoravít
Séquia de Escorrell
Séquia de Moquia

2. En Orihuela e su tierra siempre se ha guardado la lengua Catalana, porque en tiempo de la conquista se pablo la tierra mas de Catalanes que de otras naciones, de los quales heredaron la lengua, coraçon, manos i obras...

[M. de Viciania, 1564, *Libro Tercero de la Chronyca*, 1564, foli 163;
apud Fuster, 1989: 55]

Fuster (1989: 55-56) va remarcar en aquest fet i va cridar l'atenció dels futurs estudiosos: ¿per què Viciania, quan es referix a la resta de l'antic Regne, parla sempre de «valencià» i només quan s'ocupa d'Oriola denomina *catalana* la llengua?⁴ A la llum d'algun estudi sociolingüístic, sembla que hi havia un fonament de tipus dialectal que, botant per damunt de la major part del País Valencià, enllaçava certs trets estructurals de la zona amb d'altres del Principat. Si més no, a aquesta conclusió arribava Mas (1994) després d'haver examinat la fonètica i la morfologia del parlar d'Elx de l'edat moderna.

El segon parell de testimoniatges correspon al primer terç del segle XVII. Els versos anònims del fragment tercer tornen a posar-nos sobre la pista d'unes estructures lingüístiques que, de mantenir un estret parentiu amb el català més septentrional, començaven ara a «clivellar-se» sota l'influx de la població castellana que s'havia anat afeïnant des de finals del segle anterior. En concret, sembla que el lèxic era el component gramatical afectat. Simultàniament, l'ús també començava a ressentir-se'n: el fragment quart ens il·lustra sobre un contenciós a causa d'una plaça docent: un dels oponents fa una reclamació en castellà, però encara el Justícia i l'altre oponent repliquen en català. Amb tot, el conflicte lingüístic estava servit.

3. Oriola ab ser discret
als que en Oriola escrihuen
me pareix que ha contrafet
que en aquella terra diuen
el home, el bou y el perret.

[*Vexamen*, 1623; apud Millan, 1984]

4. —Balthasar Boltes (...) *quexandose y diziendo que el maestro que oy es repetidor no ha sido examinado ante vuestra señoría en concurso público de examen* (...)

—March Antoni Pasqual, cavaller, Justícia en lo criminal (...) *faça cartell per a lo examen que se ha de fer de la cathedra de repetidor del estudi de la Gramàtica* (...)

4. També fa igual ESCOLANO (1610-11: 49), però ell partix d'una famosa cita medieval de MUNTANER i es referix al passat: «aquellos tiempos (...) Origuela (...) se hablaba (...) tan fino catalán como en la propia Barcelona».

—Miquel Pons (...) No dar lloch a que un particular se atreueixca a solicitar la violació de lloables costums admeses per Vostra Senyoria e sos antecessors *presertim* no podentse legitimament presumir que de dit Balthasar Boltes *quod sit aliter de populo cum loquella eius manifestum faciat* no esser de la present República puix parla ab llengua estrangera en la dita suplica contra la reverència que devia a Vostra Senyoria.

[Arxiu Històric d'Oriola; Contestador 111, 1624, folis 72-73]

Finalment, a les darreries del segle XVIII ens trobem amb sengles declaracions explícites que el català ha deixat de ser parlat a Oriola:

5. los de Elda (...) hablan en castellano sin elección de voces, sin pureza (...) Monforte (...) hablan un mal castellano como los de Aspe y Elda, por la inmediación á pueblos donde solo se usa el valenciano; idioma general en todas las poblaciones de este libro, si exceptuamos la huerta de Orihuela, y las citadas villas de Elda, Aspe y Monforte.

[Cavanilles, 1797: IV, 316, 334]

6. Haviendose manifestado que el sermon de Kalendas se predica por un muchacho de las aulas de latinidad, y que seria mejor para el auditorio que se predicase en castellano, que todos lo entendiesen, y que así se variase, como el sermon del dia de San Vicen-te Ferrer que antes se predicaba en idioma valenciano, y oy en lengua castellana.

[Arxiu de la Catedral d'Oriola, *Libro de los Acuerdos Capitulares*, 29-12-1798; per gentilesa de Jesús Millán]

En el cinquè fragment s'afirma que a tota l'horta d'Oriola, que s'identificava amb la ciutat perquè encara coincidia, a grans trets, amb el seu terme municipal, no es parla el català. En el sisè no s'hi fa cap afirmació directa, però, indirectament, deduíem que ja no es parla el català, ara més estrictament a la ciutat, perquè hom diu que, en un inconcret «antes», es feia la predicació del dia de Sant Vicent en català i, almenys, en el decenni dels 90 del Setcents ja es feia en castellà. Però, què passa en els gairebé dos segles que s'escolen entre els principis del XVII en què sabem que el català hi tenia plena vigència i els finals del XVIII en què veiem que ja és una llengua del passat a Oriola?

En la meua primera incursió en el tema (al treball ja referit de 1986), vaig utilitzar les cites de paraules literals als processos judicials celebrats a Oriola per a intentar reproduir la cronologia del desplaçament del català a la capital meridional valenciana. En aquella avinentesa, el meu escorcoll a l'arxiu de la ciutat em va permetre aportar set processos entre 1603 i 1653 en què alguns dels testimonis que hi declaraven reproduïen paraules, d'ells mateixos o d'altres persones participants en els fets objecte de juí, en què el català era la llengua predominant. Fins i tot, en

quatre d'aquests processos, no hi apareixia cap altra llengua més que el català, però ja en el primer, el de 1603, el castellà hi era present, per bé que minoritàriament. Quant al darrer, el de 1653, només hi havia una cita i era en català. El valor d'aquestes paraules en la nostra llengua no podia provenir de la seua exclusivitat enfront del castellà, perquè algun altre dels testimonis invitats a declarar podria haver fet alguna altra cita directa i el castellà hi podria haver comparegut. El valor d'aquestes darreres paraules trobades en català oriolà és que van ser dites en veu alta i al bell mig d'un dels carrers més concorreguts de la ciutat. I el valor afegit és que van ser adreçades a una persona de trenta anys, la qual, trenta anys més tard, a l'edat de seixanta (ja en la dècada dels huitanta) podia, amb molta probabilitat, continuar sentint el català a la seua ciutat.

Pel que fa al valor estadístic que podia tenir la meua recerca, si acceptem una certa garantia d'aleatorietat en la documentació històrica localitzada, que no era tota l'existent, podríem proposar una presència majoritària de catalanoparlants a Oriola fins a la primera meitat del segle xvii. Dissortadament, després de 1653, només vaig poder accedir a altres dos processos, el més tardà de 1676, i no hi havia cap cita directa, cosa que em feia tornar a les mans de les dades purament històriques per a llançar la hipòtesi de la minorització progressiva del català a partir de la segona meitat del Sis-cents. Em referisc al desastre demogràfic que va suposar l'epidèmia de 1648 i a la consegüent facilitat repobladora que existia des de Múrcia. El geògraf Pascual Madoz (1845-1850: 93) parla —potser exageradament— de 6.000 víctimes, mentre que els càlculs de la població total oriolana dos anys abans (1646) eren d'uns 8.000 habitants (Millan 1976: 30-31). El botànic Cavanilles (1797: IV, 362) constata a finals del xviii com en dos segles s'havia triplicat la població de l'Horta d'Oriola. Amb aquesta dada i d'altres de tipus lingüístic però de menor validesa, com ara la quantificació de les llengües de les signatures autògrafes i l'observació de la toponímia urbana i rural, la vitalitat del català a Oriola podia haver-se allargat, potser penosament, fins a la fi de la primera meitat del segle xviii (Montoya 1986: 217).

Aquesta és la hipòtesi que va ser contestada per Abad Merino (1994) i Sempere (1995). La primera autora posa data a

la castellanización absoluta (...) a partir de 1650, lo que nos hace considerar otras fechas propuestas de la pervivencia del valenciano⁵ en la localidad como 1750, si no cuestionables, sí, cuando menos, demasiado tardías.

[Abad Merino, 1994: 329]

5. El text original diu «castellano» ací en un error evident que he corregit sota la forma «valenciano», que és la que l'autora utilitza preferentment al llarg del llibre.

Quant al segon autor, que no s'ocupa monogràficament d'Oriola però que comenta els resultats del llibre d'Abad Merino (1994), afirma:

Tanto si se dejó de hablar valenciano en Orihuela por el año 1650 com si sucedió por el de 1750, según opina Montoya (...) con unos datos algo aventurados...

[Sempere 1995: 245]

Reconec, amb Sempere (1995), que vaig ser una mica agosarat proposant la fi del català a Oriola cap al 1750 amb dades que no eren pròpies i amb d'altres de pròpies i autènticament fiables que només podien «estirar-se» fins al decenni dels 80 del segle XVII, com acabem de veure. (Parle ara de l'esperança de vida calculada a un testimoni i, com a mínim, al grup social en què s'inseria, que cita unes paraules en català l'any 1653.) Emperò, la continuació de l'escorcoll en processos judicials que he dut a terme per a la present ponència m'ha permès reafirmar-me en la hipòtesi inicial. Als set processos estudiats al meu primer treball (Montoya 1986) en puc afegir ara altres sis, recollits sencers, i huit més, de manera fragmentària, que, concentrats sobretot en la mitjanja (1650-1654) i el darrer terç del Set-cents (1667-1696), em permeten, com veurem, allargar en més de vint anys la pervivència segura del català a Oriola.⁶

Però vegem, abans d'arribar en aquest punt crucial, alguns fragments que ens situen plenament en el context sociolingüístic oriolà. Dels anys 1607 i 1612 són els textos 7 i 8, pertanyents a la primera meitat del segle XVII, en què el predomini és encara per al català. El primer és un procés civil dels recollits per al meu treball anterior sobre Oriola però no publicat:

7. (Dit per Gaspar Martines, forner, al forn de Masquefa del Raval de Sent Agostí, a Andreu Soler, cavaller i arrendador de la «molienda», segons Juan Nigues, llaurador:)
«Hui no e pastat pero ahir pastí pera donar recapte a mos parrochians perque donava pa a dos o tres parrochians.»

[Llibre 2224, 1607, foli 154 verso]

6. En total he revisat dotze llibres de processos de l'Arxiu Històric d'Oriola (i Biblioteca Pública «Fernando de Loaces») entre els mesos d'abril i agost de 2000, que cal afegir als setze vistos a principis dels 80 per al meu llibre de 1986. Vull agrair el servei tan atent que he rebut del personal d'aquest arxiu: de César MORENO, el director, i de Pepi ORTS i Jesús GARCÍA-MOLINA PÉREZ, arxiviers. També vull agrair la col·laboració desinteressada en la localització i posterior transcripció d'alguns fragments d'aquests processos (per ordre cronològic dels textos) al meu fill i futur estudiant d'Història Bernat MONTJOYA (textos dels anys 1612 i 1652), a l'amic i historiador oriolà Jesús MILLAN (1667) i al company de faena i també amic Antoni Mas (1674 i 1696).

Els fets que s'hi descriuen s'emplacen al Raval de Sant Agustí, el qual va patir una riuada del Segura que el va enrunar quasi tot el 15 d'octubre de 1651 (Madoz, 1845-1850: 93), pocs anys després de l'epidèmia de 1648 que havia deixat Oriola pràcticament despoblada. Podem imaginar que en la reconstrucció i en el nou poblament consegüent devien participar immigrants que només excepcionalment serien de llengua catalana. Així, hauria esdevingut el primer barri oriolà castellà nitzat totalment durant la segona meitat del segle XVII (vegeu el plànol 2).

El segon text de l'època de predomini català s'emmarca precisament en una campanya per a recaptar nous pobladors engegada amb anterioritat a la pesta del 1648 i amb el fi de pal·liar la gran mancança de veïns que ja arrossegava la ciutat, fins i tot des d'abans de l'expulsió dels moriscos (1609). Aquest fragment huitè s'inscriu en una sèrie de declaracions que, sota l'encapçalament «Privilegi dels deu anys», reunixen el testimoniatge de set prohoms de la vida oriolana de principis del Sis-cents. El fragment pertany al primer testimoni, el del noble Don Pero Maça de Liçana, qui, per donar major èmfasi a la seua declaració, esmenta un refrany oriolà que ha arribat fins als valencians actuals sota la forma «Ploga o no ploga, blat en Oriola» (Romà, 1989: 264), i que, en la versió castellana dels oriolans de hui en dia, fa «*Llueva o no llueva, siempre cosecha en Orihuela*» (Abad Merino, 1994: 238).⁷

8. (Dit per Pero Maça de Liçana (*olim* Don Gonçalo Maça de Liçana, noble), de 60 anys:)

«E dix que (...) los camps de la ciutat de Oriola són opulentíssims i dels més fèrtils del Regne i de altres parts, de tal forma que si acudís lo temps ab aigües, la dita ciutat de Oriola, ab lo forment y civades i altres esplets que es colliren en dit camp, podia provehir molta part dels Regnes de Múrcia i València; senialadament, sent la dita orta tan fèril, com té dit, que, per fer-o tant, lo temps, ab la experiència, a donat ocasió a qu'en totes parts se canta un refran que diuen: 'ploga que no ploga, forment a-y en Oriola'».

[Llibre 308, 1612, foli 145 recto]

Amb algunes variacions formals d'interès lingüístic, els altres oriolans cridats a declarar van anar repetint, gairebé punt per punt, aquestes paraules, proverbi inclòs. Com a símptoma de l'estat del conflicte lingüístic en aquell moment, els altres cavallers, ciutadans i altres habitants distingits de la ciutat que enunciarren el refrany ho feren canviant *a-y* per *i ha*,⁸ i la signatura autògrafa de llurs noms de pila ja va ser en català (Martí, Pere, etc.). I encara podríem afegir, a fi d'arredonar

7. Vegeu-ne més detalls en SANCHIS GUARNER (1965: 235-236).

8. I un d'ells va canviar l'arcaic *que* disjuntiu per la conjunció *o*, tal com ha arribat fins a nosaltres.

aquesta correlació entre estructures lingüístiques i usos, que els dos testimonis que ostenten llinatges d'arrel catalana (Solanes i Vilafranca) són els que presenten una menor castellanització formal dels respectius discursos.

De la segona part del segle XVII faig aportació de tres textos. El primer, que tracta sobre les molèsties que produïen diferents «persones eclesiàstiques» per tal de «rebentar» les representacions teatrals (numerat amb el 9), correspon a l'escrit inicial de denúncia que sol encapçalar els processos judicials. La redacció és formal i poc representativa de la parla quotidiana. Per no perdre'ns ara en una major casuística lingüística, fixem-nos de bell nou en l'ús de la forma verbal impersonal *y a*, que contrasta amb l'*a-y* de Don Pero Maça.

9. (Denúncia posada pel subsíndic davant del Governador:)

«... la present ciutat y tots sos vehyns y encara los forasters estan y han estat, per més temps de deu, vint, trenta y quaranta anys y que memòria de hòmens no està en quieta y pasífica possessió, de tenir com tenen una cassa eo corral de comèdies per a veure y ohyr representar totes les compañies de comedians que vénen y volen venir a representar en aquella, ab permissió de vostra merced y llicència sua, en la qual la present ciutat té dedicat y per seu per a veure y ohyr representar lo millor aposento dels que y a en aquella sens que persona alguna atja prohibit els comedians que no representen y a dits vehins que no els ojen. E com al present algunes persones eclesiàstiques vullen intentar perturbar a dita ciutat, vehyns y comedians en sa quieta y pasífica possessió seu quasi, ço és, a dita ciutat, y vehins en què no ls otjen y a dits comedians en què no representen, y, segons disposicions de justícia (...), que sia manat a qualsevols persones eclesiàstiques no perturben ni molesten a dita ciutat, vehins y comedians en dita sua quieta pasífica possessió (...).»

[Llibre 308, 1652, foli 13]

I arribem així, amb el record que les darreres paraules textuals en català de què disposàvem per a Oriola eren de 1653 (Montoya, 1986: 156), a l'any 1676, això és, 23 anys després. En aquella ocasió havien estat pronunciades en una de les vies públiques més importants de la ciutat, el carrer dels Hostals, pertanyent al Raval de Sant Joan, conegut col·loquialment com el «Ravalet». Ara, les que llegirem al text número 10 van ser dites al Raval Roig, on les autoritats havien descobert una casa on es venia tabac il·legalment (vegeu el plànol 2).

10. (Dit per Laura [...] a Bàrbera Lleona, de 65 anys, segons aquesta darrera:)

«Que diu sa tia que li guarde axò.»

(Dit per Bàrbera Lleona al Justícia en transcripció directa del notari:)

«...y em trobaren el dit tabaco que me havia enviat Clara Balero.»

[Llibre 309, 1676, foli 189 recto]

L'escrivà d'aquest procés, que firma sempre en llatí, sol mostrar, en general, una redacció espontània, poc aferrada de la norma tradicional. En la transcripció d'aquest testimoni, Bàrbera Lleona s'oblida de seguir el costum dels notaris judicials valencians de transferir la declaració feta de primera persona a tercera, quan provenia del llenguatge indirecte, i s'oblida també de deixar-la en primera persona quan el seu origen era una cita literal.⁹ En la primera línia en negreta succeïx això darrer, ja que hi havia de dir «Que diu *ma* tia que li guarde axò», perquè la persona de qui són reproduïdes aquestes paraules, una tal Laura, és neboda de l'acusada, Clara Balero. Quant a la segona línia en negreta, calia que digués «... y *li* trovaren el dit tabaco que *li* havia enviat Clara Balero», perquè forma part de la narració dels fets en estil indirecte. L'espontaneïtat d'aquest escrivà es veu augmentada, segurament, per una parlant molt espontània que li fa corregir i rectificar la redacció. Vegem el context en què s'inserixen les dues línies transcrites:

a les que serien entre huit y nou hores del maytí *li* portà a *sa* casa una chica que es nome-na Laura, neboda de Clara Balero, un poch tabaco, que seria poch més de una lliura de pols i mija de fum, y <la> *li* digué: «Que diu *sa* tia que li guarde axò». Y après, en la nit, a la que serien les huit hores de la nit *anaren* a *cassa de ella* (...) lo fill de Pere Monte y ministros, y *em* trobaren el dit tabaco que *me* havia enviat Clara Balero, y que après la dita Clara Balero *li* digué que no digués que hera *seu*.

En un altre ordre de coses, el procés recull les declaracions de tres veïnes del Raval Roig: Maria Berenguer (de 60 anys), Francisca Soler (sense edat especificada) i Antonia Lison (de 22 anys), més la del marit d'aquesta darrera, Pedro Martínez Jumilla, de 40 anys, l'únic que sap firmar. Cap d'aquests testimonis no esmenta paraules literals, però no devem anar gaire lluny de la realitat del moment si diem que les dues primeres dones (amb els cognoms Berenguer i Soler) devien ser de llengua materna catalana, i el matrimoni (format per Lison i Martínez Jumilla), de primera llengua castellana; encara que aquests podien haver usat el català, llengua encara predominant al barri, per a efectuar les seues declaracions. La hipòtesi que el Raval Roig oriolà, que ha mantingut el nom inalterat fins als primers anys del segle xx (Gisbert, 1903), haguera conservat per més temps que la resta de la ciutat el català no sembla fora de lloc, atès que no sols hi «sentim» usar aquesta llengua a una dona ja madura, Bàrbera Lleona, sinó que la veiem com a llengua també altament probable de les seues veïnes Maria Berenguer, de la mateixa franja d'edat, i de Francisca Soler, que podia ser més jove perquè esmenta el

9. Això no succeïa ni a Catalunya ni a Mallorca, on els notaris transliteraven les declaracions en primera persona, tal com havien estat enunciadades (MONTROYA 1989; FRESQUET 1997: 35-49).

seu marit anant a comprar tabac i no declara la pròpia edat. Però encara era més jove, i també catalanoparlant, Laura, la neboda de la persona inculpada, a la qual, basant-nos en la seua qualificació com a «chica» i tenint en compte una altra referència coetània a un «chic» de qui se'n diu que tenia dotze anys,¹⁰ podríem atribuir-li una edat similar, però no molt major ni molt menor perquè devia tenir prou coneixement per a responsabilitzar-se d'una «mercaderia» il·legal (tabac) però no gaire per a no fer massa preguntes a qui l'enviava.

Però si parlem de barris, hem de tornar a fer referència al Raval de Sant Joan, on el 1684 era detingut mossèn Grabiell Piña com a sospitós de comercialitzar carn d'ovella il·legalment. El Justícia criminal de la ciutat, Jaume Soler de Vilanova, es desplaça fins al populós carrer dels Barbers per fer les corresponents inspeccions i detencions. El notari que l'acompanya per a alçar-ne acta transcriu també les seues paraules en el moment de la detenció. En un cas trobem una transliteració de les paraules del Justícia en estil indirecte, d'acord amb l'hàbit notarial valencià que he descrit més amunt:

...que, en pena de sinquanta lliures, *tingués* per arrest i presó les casses sues y no *ixqués* de aquelles fins tant se li *donàs* altra orde.

Però en un altre cas, el notari s'oblida de passar les formes verbals de subjuntiu al corresponent pretèrit i ens fa l'efecte que sentim el Justícia parlar en veu alta:

...que, en pena de sinquanta lliures *tinga* per arrest y presó les sues casses y que no *ixca* de aquelles fins tant altra orde *tingués*.

Naturalment, no pretenc atribuir la mateixa validesa a aquesta cita que a l'anterior perquè la present s'inscriu dins el que podíem entendre com a «ús institucional» de la llengua. Ara bé, cal tenir en compte que, durant el segle XVII, des del mateix cap i casal del Regne de València, es tenia molt poc respecte per aquesta oficialitat lingüística. Si això era així a la capital valenciana, com no havia de ser-ho a la ciutat més meridional, sumida en un procés de substitució lingüística. Per tant, no sempre les ocasions d'ús lingüístic institucional implicaven la presència del català. En aquest sentit, Abad Merino (1995), que ha estudiat els usos escrits en l'administració municipal i eclesiàstica oriolana del Sis-cents, observa que el castellà comença a fer-s'hi present a partir de 1603 i que, entre els anys de 1642 i 1663, acaba predominant. Així mateix, aporta l'exemple de tres bans promulgats

10. Vegeu, en aquest sentit, un altre procés, desenvolupat en un altre lloc de la Governació d'Oriola, on hom es referix a un «chic de edat de uns dotse anys» (MONTOTOYA 1986: 82).

en castellà els anys 1642 i 1643 (p. 163-165). Al costat d'això, l'administració judicial es devia mantenir més aferrada a la llengua catalana, tal com ho mostren una mena de citacions que es penjaven a les portes de les cases dels acusats que no es presentaven a judici. El següent fragment en conté una de 1650:

diem, ordenam y manam a vós, Françes Sançhes de Ricarda, que para la primera audiència après qu'és la present, serà fixada en les portes de la vostra habitació i morada, siau y comparegau davant nós i cort [...] personalment o per vostreon llegítim procurador per a veure repetir dos clams que se an posat contra vós i vostres vaques i pastors de aquelles (...) *havem fet manar i expedir la present çeda, i que aquella sia fixada en les portes de la vostra habitació i morada.*

[Arxiu Històric d'Oriola, Llibre 291, f. 302 recto]

En aquest mateix sentit, Millan (1984: 11) valora com un indicador de la vitalitat de la llengua catalana el fet que el 1677 «*en una época muy avanzada, cuando el uso del castellano estaba muy extendido en diversas clases de escritos*», es penjaren en llocs públics llistes de productes en català amb els preus oficials. Més tardana era encara la lectura en «veu alta e inteligible» que va fer el notari de torn dels Capítols de Població del Senyoriu de Molins el 1697 (Bernabé, 1982: 206-216).

(Però aquest panorama no hauria d'estranyar-nos a la vista dels usos compartits del català i el castellà arreu dels Països Catalans actuals. Així, de la mateixa manera que en el present, quan llegim o sentim una llengua o una altra a nivell públic, imaginem qui és al darrere de cada missatge, no ha de ser-nos costós imaginar l'Oriola del Sis-cents, amb persones d'una preferència lingüística promovent, en cada cas, l'ús d'una llengua o l'altra. Per descomptat que, igual com a l'Oriola del passat, als Països Catalans de hui en dia vivim un procés de substitució lingüística, més o menys avançat segons zones i ambients socials.)

La literatura, com a ús més elevat de l'expressió lingüística, era també una bona avinentesa per a veure manifestar-se el conflicte lingüístic. Abad Merino (1995: 235-238) reporta la convocatòria d'un certamen literari el 1644. L'escrit corresponent es publica en castellà per bé que hom admet composicions tant en català com en castellà. Abad Merino no ens n'informa perquè no deu tenir-ne notícia, del possible major favor cap a una llengua o l'altra entre els concursants inscrits. Podem intuir tranquil·lament que la presència del castellà hi seria aclaparadora, ja que la literatura barroca als Països Catalans es fa preferentment en aquesta llengua.

Tot i això, i per bé que no es tractava pròpiament de literatura de creació, hem de ressaltar sengles obres en català d'autors oriolans publicades en aquest segle i editades a la mateixa ciutat d'Oriola. L'una és el *Llibre de Capítols, ab los quals se*

arrenden y colecten los Drets Reals de sa Magestad en la Governació, y Baylia General de Oriola, y Alcant, ab les declaracions de com se eixecuten y practiquen, escrit pel cavaller i assessor de la ciutat Luis de Ocaña el 1613 (Ximeno, 1747). L'altra és el *Llibre eo Índex per lo qual el que voldrà podrà ab tota facilitat del món veure tots los Actes, Letres, Privilegis y altres cualsevol Provisions que tinga dita Ciutat y els trobarà per sos anys, tant que en menys spaí de un quart de hora veurà lo que està dispost en trecens anys*, del notari Antoni Almúnia, que l'enllestí i el féu imprimir segurament el 1620 (Pastor Fuster, 1827: 220). Però al costat d'aquestes dues mostres, els reculls d'escriptors valencians de Ximeno i Pastor Fuster d'on he extret aquestes notícies donen compte d'una vintena d'obres en castellà atribuïdes a autors oriolans del Sis-cents.

Ara bé, no exagerem el paper de la literatura en una societat majoritàriament il·literada ni tampoc no pretenguem relacionar el predominí absolut de la producció oriolana en castellà amb la substitució lingüística ocorreguda a la mateixa ciutat, perquè si no, hauríem de postular per a la major part del País Valencià un procés similar que no ha arribat a tenir lloc. De la mateixa manera que el canvi de llengua institucional que s'establix a partir de 1707 pel Decret de Nova Planta a tot el País Valencià no implicarà cap retrocés en l'ús col·loquial de la llengua catalana entre els valencians, tampoc a Oriola la famosa ordre de Felip V no modificarà la tendència recessiva del català que ja s'havia iniciat, com a mínim, des de la mitjanja del segle anterior.

Tornem, doncs, a la recerca del mode lingüístic col·loquial seguit pels oriolans, que és, al capdavant, el que ens ha de donar la pauta sobre l'ús real de la llengua. El darrer text aportat als fulls de mà pertany al darrer procés al qual es troben citades paraules literals. Ara ja són totalment en castellà. Llegim el fragment número 11:

11. (Diàleg entre Christòfol Martines i Juan Franco, moliners, segons «Juanelo», basteix:)

«—Juan, ¿qué asses?

—¡Nada, que ya se a acabado!»

[Llibre 316, 1696, foli 407 verso]

El procés recull una disputa, física i verbal, suscitada entre uns moliners i un camàlic en un molí de l'Horta d'Oriola i ens fa pensar que, ja a les acaballes del segle XVII, seria molt difícil sentir el català, tant al nucli urbà com a l'àrea rural de la ciutat.

Això no obstant, com ens permeten intuir alguns processos reportats més amunt, el català hi devia perviure encara el 1696 en alguns barris. Si més no, al si

de la generació de Laura, la «chica» esmentada el 1676, hi devia haver els xiquets del Raval Roig dels anys 70, els quals, en els 90, es trobarien entre els 30 i els 40 anys. Probablement una part important d'aquests habitants del barri, que encara és considerat el més castís de la ciutat d'Oriola, devien integrar parelles lingüísticament mixtes en què els membres catalanoparlants havien renunciat a transmetre la pròpia llengua. Entre els motius per a una tal renúncia, podríem trobar la inèrcia castellanitzadora de la ciutat per la contínua aflluència de murcians i el desprestigi paral·lel en què anava sumint-se cada volta més el català al Regne de València, i això malgrat l'ús institucional, el qual havia esdevingut prou rutinari i esllanguit a partir de la mitjanja del segle. Emperò aquesta generació de Laura encara mantindria l'ús del català entre els de la seua edat mentre durara el seu períple vital, que no veuria la fi fins vora el decenni dels 30 del Set-cents. Si això era així al si d'una generació que va «penetrar» àmpliament en el primer terç del segle xvii, per què no ens és lícit pensar en uns descendents seus que pogueren estrafar un català que havien sentit parlar als seus pares fins vora la mitjanja del Set-cents? Si més no, durant tot el xix continua pràcticament inalterat el nom del seu barri, *Arrabal Roig* (Madoz, 1845-1850: II, 93; *Nueva Geografia Universal*, 1883: 531), i a principis del segle xx, encara que manté la fonètica originària, a tenor de la grafia *ch*, que substituïx la clàssica *ig* (*Roch*), apareix la forma *Roche*, amb una *-e* que permet una articulació més còmoda als castellanoparlants (Gisbert, 1903: 633). La modificació final que presenta hui, perduda la memòria sobre el significat de cada element que integrava la locució, ha consistit a formar el compost *Ravaloch*, amb pèrdua de la *r*- inicial de *Roche*.¹¹ Una evolució semblant és la que ha viscut el nom de la patrona d'Oriola, la Mare de Déu de Montserrat, que té residència en una ermita del Raval Roig. En el segle xix, segons Madoz (1845-1850: 89-90), encara es conservava intacte el nom per a la seua advocació religiosa:

Ermitas (...) La de Ntra. Sra. de *Montserrat* es sin duda la de más importancia; ya por su antigüedad, ya por la grandiosidad del edificio: su imagen se veneraba en tiempo de los sarracenos por los cristianos reunidos en el arrabal Roig (...) por el año 1306. Los catalanes que poblaron la ciudad despues de la conquista, la titularon de *Montserrat*, y aunque los monjes de Cataluña de su órden se opusieron a ello, lo decidió en favor de Orihuela el Papa Sixto IV en 12 de agosto de 1483.

Però el nom no va gaudir de la mateixa fortuna en l'aplicació al nomenclàtor de vies urbanes, on tant Madoz com Gisbert (1903: 633) atorguen el nom de *Mon-*

11. Els habitants actuals del barri reben el «gentilici» de *ravalocheros*, un nom que té un sentit certament despectiu.

serrate, el primer a una plaça, i el segon, a principis del segle xx, a un carrer, amb-dós al barri del Raval Roig.

El català oriolà també degué perviure durant algun temps més que a la resta de la ciutat, al raval de Sant Joan (vegeu el plànol 2), com hem vist que ens ho feien sospitar altres processos, encara que —supose— en menor mesura que al raval Roig. Però aquest barri també posseïa un nom popular que ha patit una evolució similar a la de *Ravaloch* o *Monsserrate*. Es tracta de la designació *Ravalet*, que ha evolucionat a *Ravalete*. El Raval de Sant Joan ha acollit, així mateix, un convent amb una altra advocació mariana típicament catalana, la de la Mare de Déu de la Mercè, la qual, però, disposava ja d'un nom amb traducció castellana, el de *Merced*. Aquest convent, el situa Madoz (p. 88) entre els carrers del *Valle* (<el Vallet) i *Hostalets*. L'escriptor Miguel Hernández, nascut ja l'any 1910, i havent viscut al carrer d'Amunt d'aquest barri —de *Arriba* ja en el segle xx—, utilitzava noms en català com *Batiste*, o *Concheta*, que era sa mare, feia servir el *jche!* valencià, i usava un lèxic en la seua obra que era clarament d'arrel valenciana (Esteve, 1980).

Pel que fa a la pervivència del català a la resta de la ciutat, si descartem el Raval de Sant Agustí, que ja he considerat el de castellanització més primerenca a causa de la repoblació posterior a la inundació però que és el que ha donat lloc a la ciutat moderna —a la banda dreta del riu—, ens queda la zona centre, la més poblada en el temps que ens ocupa. Comptem amb alguna notícia esparsa que podia palesar una conservació simbòlica. Em referisc a uns versos. Al principi he fet esment del manteniment, fins a una data inconcreta dins el segle xviii, d'una excepcional predicació en català el dia de Sant Vicent a la Catedral, per altra banda, tan excepcional com al mateix cap i casal del Regne. Una altra notícia similar de la mateixa època és la que ens proporciona Ribelles Comín en la seua *Bibliografia de la lengua valenciana* (apud Comas, 1964: 587), qui transcriu sis versets en català que s'arribaren a imprimir a Oriola per a ser cantats el 7 d'abril de 1782 a l'església de les Santes Justa i Rufina en honor també a Sant Vicent Ferrer. Són aquests:

Anem, fadrins, anem
a fer-li la festa al pare Vicent.
Anem, anem, anem
a fer-li la festa al pare Vicent,
que és fadrí molt home
i tot ho merix.

No disposem de dades per a atribuir-ne la composició a cap oriolà ni tenim confirmació que foren finalment cantats el dia fixat, però, si la transcripció que ens

ha arribat és fidel, hi ha una errada, la de la forma verbal *merix* en comptes de *me-reix*, que ens fa sospitar una mà a qui el català havia arribat com un record dels seus avantpassats; així mateix, també podríem pensar en la intenció d'establir unes suposades rimes entre *anem*, amb *e* tancada, i *Vicent*, amb *e* oberta, per una banda, i *Vicent* i *mereix*, per l'altra (si és que la forma originària no era *merix*, com ens ha arribat).

I l'altra notícia referida al manteniment (simbòlic) del català al centre de la ciutat o al si de la superestructura dirigent és la de dues frases en català que hom diu que han dit sempre els oriolans. Un estudiós oriolà, Galiano (1988: 12, 15), les esmenta totes dues en un treball seu sobre vexillologia. Fixem-nos que ens les dona totes dues amb la veu autoritzada dels seus avantpassats:

Los labios de nuestros mayores, muchas veces, han dejado salir una frase que contiene todo el sentir y vivir del oriolano, del hijo de Orihuela: «*Ni sóc d'Aragó ni castellà, que el fill d'Oriola és oriolà*». (...) Pero hemos oído contar a nuestros abuelos que la pérdida del pendón en algunas ocasiones por motivo de saqueos era recordada ese día preguntándose: «*Hi ha algú castellà? No? Pos que baixi l'Oriol*».

¿Han perdurat realment aquestes frases en boca dels oriolans més vells? A la vista de la baixa presència de catalanoparlants a l'Oriola actual, com hem vist al principi (un 1 %) i, afegim ara, de catalanoentenedors, que és d'un 11 %, dubtem que algú pugui dir encara aquestes frases. D'altra banda, no sabem l'edat de l'autor del treball d'on les hem extretes, però, per molt vell que siga, els seus avantpassats de qui pot haver-les sentides i a qui es referix, amb tota seguretat, no són anteriors al segle XIX, i els nostres càlculs més optimistes no permeten superar la barrera del 1750 per a les darreres recialles de català parlat a Oriola.

Pel que fa al contingut de les frases, s'hi percep un cert «cantonalisme» oriolà perquè s'hi rebutja la pertinença a la Corona d'Aragó (i al sentiment com a valencians, suposem...),¹² però això tampoc no implica una identificació amb els castellans, ans al contrari, l'anticastellanisme (i antimurcianisme?) ha estat una constant en la història d'Oriola.¹³ Quant a la forma, a la segona frase es detecta un

12. Observem les modificacions principals d'aquestes mateixes frases, reduïdes o estrafetes en dues versions periodístiques. «*Por último, el Sr. Martínez Aguirre [alcalde d'Alacant durant la transició democràtica] resumí su postura con "aquellas palabras pronunciadas por un noble oriolano cuando, declarando que no era ni castellano ni valenciano, manifestó: El fill de Oriola es oriolà..."*» (*La Verdad*). L'altra és del tenor següent: «*Ací [parlant d'Oriola], quan el murcià cardenal Belluga, aliat de Felip V, arrasà el poble, el penó també fou robat. I quan, ara encara, l'abaixen pel balcó, n'hi ha que encara diuen en clar català: "Hi ha per ací cap murcià?"*» (*El Temps*).

13. Podem llegir com a mostra aquestes frases d'un historiador oriolà diletant (GEA 1905): «*le molestaba sobremanera que los castellanos (...) se entremetieran*» (p. 121), «*nuestras leyes y privilegios*

valencià general amb el *pos* i un valencià meridional no alacantí (Colomina, 1985), segons l'actual classificació dialectal, en l'ús del *hi ha*. Ara bé, en el parlar oriolà del xvii no trobem mai *pos* sinó *puix* en una primera època (1624) i *pues* en una segona (1676), sense passar per la integració del préstec *pues* que suposa la monoftongació del diftong *ue*; així mateix, *hi ha* compartix l'ús amb *hay* durant tot el Sis-cents. Això significa que si hem d'assignar aquestes frases a l'oriolà del darrer moment (primera meitat del Set-cents), hi hauríem esperat *pues* i *hi ha*. Però si les frases pertanyen a un oriolà evolucionat cap al valencià modern del seu entorn territorial (després del segle xviii!), hi hauríem esperat *pos* i *hay*; ara bé, en tenim una de cada (*hi ha* i *pos*). En aquest context, caldria aportar ací una altra frase atribuïda a un llaurador oriolà del segle passat suposadament catalanoparlant, el Tio Pàmies (vegeu nota 1), qui va respondre al seu advocat il·licità, davant la sorpresa d'aquest darrer perquè el sentia parlar en català, que «Això són *moes* de ara d'eixos monos! En Oriola sempre s'ha parlat valencià». Si aquesta frase va ser pronunciada així realment, aquest presumpte catalanoparlant oriolà (que no residia a Elx sinó a Dolores, una altra vila castellanoparlant del Baix Segura) havia fet evolucionar el seu parlar cap al valencià alacantí més meridional, el més radicalitzat en l'elisió de les /-d-/ , encara que la frase també podia haver pogut passar pel sedàs del parlar il·licità de l'advocat, i Elx és una de les poblacions meridionals on més s'elidixen les /-d-/ (vegeu SEGURA, 1998: 38-43). De tota manera, com veurem en l'estudi de les estructures lingüístiques, el català d'Oriola s'orientava cap al que hui es parla a Guardamar i el Baix Vinalopó, i en el cas de les /-d-/ , tota aquesta zona és de màxima elisió (Colomina, 1985: 115-127, 281).

2. TOPONÍMIA URBANA I RURAL

Fent una passa més en el nostre camí cap a l'anàlisi estrictament lingüística de la varietat oriolana del Sis-cents, fem ara un repàs a la toponímia present i passada d'Oriola. Si més no, aquestes dades són més fiables que les contingudes a les tres frases que acabem de veure, de tradició dubtosa. Fins ara he fet algunes referències, ací i allà, a la toponímia urbana i rural d'Oriola i he fet consultar els plànols 1 i 2. Ara m'hi fixaré una mica més detingudament per bé que, com que no es tracta de fer cap estudi monogràfic sobre el tema, em limitaré a constatar com

impiden que Orihuela esté bajo dominio de ningún castellano» (p. 134), «...nuestros naturales enemigos los castellanos!» (p. 135), «la malquerencia de antiguo existente entre castellanos y valencianos (...) dispuso el marqués [de Rafal, governador d'Oriola] la invasión de Castilla [Beniel, realment, el primer poble del Regne de Múrcia]».

la catalanitat lingüística d'aquests topònims palesa la relativa proximitat en el temps de la pèrdua de la llengua que els va generar.

Les llistes de topònims que hi ha als plànols 1 i 2, necessàriament no exhaustives, les he extretes, sobretot, de la documentació històrica consultada (molt sovint del moment en què, al principi de cada declaració, es fa referència a la zona del terme o a la via pública on succeïren els fets que s'hi narren), però també n'he extret d'una font especialment rica pel que fa a l'àmbit urbà, la de Gisbert (1903), que aporta noms conservats fins al segle XIX però també n'esmenta del XVII. Altres fonts «menors» han estat Cavanilles (1797), Franco (1804), Madoz (1845-1850), Roman & de Epalza (1983) i els plànols i mapes actuals. Encara que als plànols 1 i 2 apareixen la majoria dels topònims que comentaré sense discriminar l'època de recollida, en l'anàlisi que seguix faré aquesta distinció per tal d'apreciar millor la transcendència que poden tenir els diferents noms de lloc.

La toponímia rural apareix al plànol 1 en dues columnes sota l'encapçalament de «Terme de la Ciutat d'Oriola». A la dreta hi ha un mapa de la Governació d'Oriola on, a part de les localitats de Cabdet, Alacant, Elx i Crevillent (transcrites amb les seues formes antigues), hi ha la majoria de nuclis poblats que en el segle XVII pertanyien al terme municipal d'Oriola. La fonètica i la morfologia catalanes que es detecten en aquests darrers és indubtable: final en vocal tònica en *Almora-dí* i *Redovà* (hui amb -n en el cas de *Redován*); so palatal fricatiu sord en *Coix*, *Xacarella* i *Xacarilleta* (hui amb el so velar fricatiu sord del castellà); gleva consonàntica final en -ns en *Molins* (mantinguda hui encara en la forma escrita i la pronúncia intencional del nom); sufix en -ússer de *Benejússer* (com en *Benetússer*, poble de l'horta de València), que ha esdevingut *Benejúsar* (observem que *Bene-tússer* no ha estat mai modificat en el mateix sentit), i sufix diminutiu en -eta en *la Campaneta*, mantingut també fins ara.

De manera similar, els topònims menors es poden classificar d'acord amb els components de la gramàtica catalana a què responen. En els noms obtinguts a la documentació històrica, en tant que produïts en textos en català, no ens sorprèn l'adequació que mostren a les regles gramaticals del català. Així, a nivell fonètic tenim vocals obertes en *la Font del Siscar*, en *Terres Noves* o en *Orta Nova*, i consonants oclusives finals en *Llobregat*, *Rabat*, *Almoravít*, *Luiset*, etc.; a nivell morfològic, tenim l'article masculí antic en *lo Blanc* o *lo Pou de les Set Figueres* o *lo Rayguer*, i sufixos de diminutiu en -eta en *la Figuereta* i *la Noreta*; a nivell lèxic, tenim noms comuns del català com *Algepsar*, *Capellans*, *Carregador*, *Cobatelles*, *Correnties*, *Escorratell*, *Fonda*, *Foradada*, *Mudament*, *Negres*, *Pinatar*, *Rabat*, *Rayguer*, *Redones*, *Regalíssia*, *Roig*, *Vella*, etc., i noms propis o antropònims com *Cerver*, *Llobregat*, *Moncada*, *Monroig*, etc. Aquestes denominacions penetraven també en

terres murcianes per raó de l'activitat dels oriolans en el regne veí: *la Faena dels Teatins*, *lo Lloch de Adzeneta* o *Jurra*, també *Churra*, com és el seu nom contemporani. Alhora, però, els escrits del segle xvii palesen també la presència del castellà al mateix terme oriolà, bé d'una manera mixta amb el català, com en el cas del *Alcarchofar*, amb la síl·laba inicial *al-* del castellà i la *-r* de la segona síl·laba del català, o en el cas dels *Tres Tollos*, amb el català *toll* amb una *-o* afegida. El castellà també pot ser exclusiu, com en els sufixos de *Moquita* o *Urchillo*, o en els lexemes *Mingrano*, *Doña* (de *Doña Ginesa*), *Tenería* i algun altre.

En l'actualitat, el llegat català en la toponímia rural oriolana s'ha desfigurat lleugerament. Unes voltes, amb l'afegitó d'una *-e* que permet articular una consonant oclusiva que quedava en la síl·laba final: *Revate*, procedent de *Rabat*, en aplicació de la mateixa regla que veïem en *Monserrate* o *Ravalete*; altres voltes amb un canvi a una altra consonant que pugui ocupar aquesta posició final: *Foral* (<*Fora(d)at*).¹⁴ Tanmateix, no sempre hi ha modificació, almenys a nivell escrit, i, així, noms amb grups consonàntics com *Blanc*, *Cabessets*, *Verts*, *els Pelegrins*, etc. fan pensar en una articulació relaxada d'aquests grups. També hi ha lloc per a la sorpresa des d'un substrat del català occidental en un nom com *Rusell* pel que fa a la primera vocal. I no tant per la grafia de la doble *el* final, que pot no tenir una realització lateral, com imaginem que deu ocórrer en *Tell Gran*. Si entrem en la morfologia derivativa, continuem trobant l'article antic *lo*, per altra banda molt freqüent a tot el Baix Segura (*lo Blanc*, *lo Sastre*, *lo Garriga*, *lo Mores*, etc.) i el sufix de diminutiu *-eta*: *la Caseta*. Finalment, la toponímia actual conserva un bon llegat lèxic: *Cantó*, *Correntías*, *Escorratel*, *Escorredor*, *Graya*, etc., encara que en el primer cas, per exemple, ja constatem el castellanisme *esquina* l'any 1653.

Podem passar ara a fer un tast de la toponímia urbana (plànol 2). A primera vista, podem apreciar que els barris on les nostres hipòtesis fan perdurar més el català (el Raval Roig i el Ravalet) són els que exhibixen les llistes més llargues de noms d'arrel catalana, i, a l'altre extrem, allà on hem postulat una pèrdua precoç del català, al Raval de Sant Agustí, és on més escassa és la nomenclatura catalana. Com he fet amb la toponímia rural, diferenciaré entre els noms arreplegats en el context temporal del segle xvii i els arreplegats més prop del nostre temps (incloc ací les darreries del segle xix). Entre els primers, la fesomia fonètica és perfectament catalana, com no podia ser d'altra manera. En el consonantisme tenim *Forn de Quadra*, *Amunt*, *Castell*, *Coletgi*, *Hostals*, *Taleg...*, i en el consonantisme es destaca un

14. La proposta d'origen de la segona part del topònim *el Cantó Foral*, la dec a Jesús Millán. Aquesta proposta implica postular la pèrdua de la /-d-/ en una època primerenca, com també suggereixen els topònims *la Cañada Praes* o *el Praet*.

tret general en el valencià de l'edat moderna i encara viu a la ciutat d'Alacant actual: l'articulació de la *a* del mot *sant*, quan queda en posició àtona, com a *e*: *Senta Llusia*, *Sent Salvador*, *Sent Jaume*, *Sent Martí*, *Senta Justa i Rufina*..., però «les santes Justa i Rufina» (1650), quan el mot posseïx independència accentual. La fesomia morfològica és també ben catalana: *Barbers*, *la Corredora*, *Graner*, *les Ferreretes*, *Ginjolers*, etc. I com en la toponímia rural, també trobem ja la presència en aquesta època del castellà: en el carrer del *Carmen*, el molí del *Riacho* o en la plaça de *San Francisco*; o una barreja amb el català en casos com el *Postigo de Gilart de la Brossa*. Hi ha, així mateix, casos neutres o de difícil decisió, com ara el carrer de *Anton Martines*, el *Carrión del Tio Pere*¹⁵ o la *Vergen Maria de Monserrat*. En *carrión* podríem veure un creuament entre *carrer* i *callejón*, i en *vergen*, entre el català *verge* i el castellà *virgen* (encara que *vergen* era un mot habitual en català antic).

Quant als noms que ens arriben fins al dia de hui amb característiques catalanes, hem d'esmentar de bell nou la *-e* paragògica de *Taleque* (<*Talec*) i *Monserrate*, però no de *el Olmet*, *Oriolet* o *Vallet* (i *Ballet*, amb betacisme), encara que aquest darrer carrer del Ravalet ha arribat a anomenar-se també *Valle*, amb elisió de la *-t* i canvi accentual per influència del mot primitiu. Els grups consonàntics els trobem presents en *la Puerta del Pont* i *Hostalets*, un altre carrer del Ravalet. Torna també a subsistir el sufix de diminutiu, *la Torreta*, i, com a novetat, per bé que totalment desfigurat, l'article personal: *Puerta de Emburgoñes* (<*En Vergonyes*). Entre els lexemes del català persistents en les vies urbanes oriolanes tenim *Adoberías*, *Escala*, *Escorrata*, *Jinjoleros*, *Menadores*, *Oriol*, *Pedrera*, etc. Els antropònims catalans, els tornem a trobar en *Ferriz* (o *Ferrari*), *Follana*, *Garriga*, *Grifol*, *Miron*, *Pàmies*, *Ros*, *Soleres*, etc. Finalment, en la toponímia urbana d'Oriola distingim molts noms habituals a la zona catalanoparlant veïna (*el Carril*, *la Glorieta*, *Mayor*, *las Parres*, *la Sala*, etc) o més distant (*los Capuchinos*).

3. LES ESTRUCTURES LINGÜÍSTIQUES

Com era la varietat de la llengua catalana parlada a l'Oriola del segle XVII? Quin lloc ocupava en el *continuum* dialectal català de l'edat moderna? Com es manifestava en la parla local el procés substitutori engegat? Quina connexió es pot establir amb l'actual subdialecte de l'Alacantí-Vinalopó,¹⁶ hereu «sobre el ter-

15. *Carrión* és un nom reincident en la toponímia oriolana: *Carrión de Caymura*, però el seu origen no és exactament del XVII sinó del XVIII (els cita GIBERT 1903).

16. Seguisc la proposta de classificació i de nomenclatura continguda a MONTOYA (1999b).

reny» de l'antic oriolà? Aquestes són les preguntes que intentaré respondre en aquest darrer apartat de la present ponència. Seguiré, però, una estructura expositiva per components gramaticals, tal com he fet en la secció de toponímia.

3.1. Fonètica

El vocalisme àton dels oriolans, si hem de fer cas de l'ortografia seguida pels notaris de la capital de la Governació, no registrava l'harmonia vocàlica que hui està tan estesa per tot el valencià meridional. Sèries de mots com *cossa*, *fora*, *hora*, *horta*, *morta*, *nova*, *olla*, *porta*, *recorda* o *certa*, *esquerra*, *serra*, *terra* semblen indicar el manteniment del timbre de la [-a] final enfront de grafies com (*a mà*) *esquerre* que trobem al Comtat d'Elda per la mateixa època (Montoya, 1986: 221). En canvi, aquest vocalisme sí que presentava oscil·lació en altres casos no objecte d'harmonia: *tremontana* / *tramontana*, *deset* / *desat* ('17'), *pegar* / *pagar* ('pegar'), *secrestats* / *sacrestats*, *collir* / *cullir*, etc. Això sí, a la resta del territori de la Governació, a Elx (Mas, 1994: 78-79; Cano, 1995: 38-40), a Elda i a Montfort (Montoya, 1986: 221-222) es repeten els mateixos exemples o d'altres de similars. En tot cas, sembla observar-se a Oriola una major presència de casos de *u* per *o*: *impusció* (1606), *pulizia* (1610), *cullirien* (1612), *rebulució* (1615), *imposible* (1640), *cumpliment* (1651), *aculliment* (1653), *recullit*, *impossibilitat* (1678). Les limitacions que presenta el llenguatge escrit per a la interpretació fonètica ens frenen a l'hora de decidir si té alguna relació aquest tancament de la *o* amb la regla de neutralització de les vocals arredonides del català oriental.¹⁷

En el consonantisme, hem de remarcar casos esporàdics d'elisió de *-r* en el context de *-rs* (*carrés*, *devés*, *dinés*, *envés*, *llavòs*, *sellavòs*), que alternen amb els corresponents amb l'ortografia correcta. Quant als altres contextos de la *-r* en final de mot, les elisions són més rares, però se'n donen: «llimpiar el abelló i neteja'l fanch» (1603), «Juan Vallespí» (1653), «per no havelo trobat» (1675), «per a exemple y terró de tots» (1678), «llauradó» (1693). L'alacantí-Vinalopó actual presenta dues zones: una d'elisió de *-r* en tots els contextos (a l'interior, fins a Crevillent, pel sud) i una altra de presència majoritària de *-r*, per bé que variable (a la zona més propera a la costa, amb Elx i Alacant, i fins a Guardamar, pel sud). ¿Quin en devia ser el repartiment durant el Sis-cents? Si s'aplica la regla dicotò-

17. En canvi, és simptomàtic que al poble del Fondó dels Frares, en els confins del Vinalopó Mitjà amb Múrcia, fundat per frares oriolans, la gent diga *Uriola* i no *Oriola*, com fan a la resta de la comarca.

mica de l'interior / la costa, Oriola havia d'elidir les erres finals i aquest és l'estat lingüístic heretat a la localitat catalanoparlant actual més propera per l'interior (Crevillent) i la comarca del Vinalopó Mitjà. Per contra, si apliquem la regla que Oriola es comportara aleshores com hui fan les poblacions majors de la zona pel fet que Elx i Alacant seguien la capital de la Governació en demografia, haurem de postular *-r* final variable per a Oriola. D'acord amb la hipòtesi que la zona actual d'elisió de *-r*, que no contenia aleshores cap nucli de població important, és més conservadora (Montoya, 1986: 224-226), hauríem de proposar la segona opció per a Oriola: es trobava en una fase reintroductora de les erres finals, com encara hui continuen Guardamar, Elx i Alacant, i a la qual no s'han incorporat encara les localitats interiors.

De la resta de grafies de consonants que ens poden induir a pensar en particularismes del consonantisme oriolà de l'època, hi ha la que representa el fonema labiodental sonor i les que representen el palatal africacat sonor. En ambdós casos, la norma ortogràfica tradicional comença a trencar-se a partir del tercer terç del segle XVII, en què la davallada en l'ús de la llengua va fent-se més ostensible, com hem vist al primer apartat. Així, en aquest final de segle és freqüent *b* per *v* (*llabar, boler, bista, behí, bolguera*, etc.), i *ch* per *g, j, tj* i d'altres que s'usaven més en temps anteriors (*pucha, chen, formache, migchorn*, etc.). La pregunta que ens hem de formular és si aquests dos canvis gràfics (en règim d'alternança, això sí) eren la punta de llança de sengles fenòmens estesos entre els oriolans que encara sabien parlar el català en els darrers decennis del Sis-cents: respectivament, el betacisme i l'ensordiment de la palatal africada (un cas de parlar apitxat). Si aquests dos canvis fonètics van arribar a tenir lloc a Oriola, no es degueren irradiar a la resta del territori que en depenia perquè l'alacantí-Vinalopó tradicional no ha incorporat cap d'aquests dos fenòmens. També hi ha la possibilitat que foren una simple emulació gràfica dels escrits que arribaven del cap i casal, on el betacisme i l'apitxament s'estenen durant aquest segle. La comparació amb altres edicions de textos coetanis mostra que aquestes grafies que infrangien la normativa tradicional no eren tan freqüents com, per exemple, a la veïna Elx (Mas, 1994; Cano, 1995), motiu pel qual no estaria fora de lloc pensar que aquests dos fenòmens d'aproximació de la parla oriolana al castellà es podrien haver donat a Oriola en un moment tan tardà (i en uns parlants amb un ús i un domini tan escàs del català) que no podrien haver-se irradiat ni a les zones més properes que han conservat la nostra llengua.

Sí que sembla, en canvi, una simple imitació gràfica del català de València el progrés que s'observa al llarg del segle XVII en la implantació progressiva del dígraf *ix* en substitució de la grafia simple *x* (*axí matex > així mateix*). Ho dic per-

què, atès que, en principi, atribuïm a *ix* una pronunciació difonemàtica ([jʃ]) i a *x* una de monofonemàtica ([ʃ]) i en l'alcantí-Vinalopó actual és general la segona pronúncia, més antiga en la llengua, hauríem esperat que s'haguera mantingut la grafia simple. La relativa alta freqüència d'aparició d'aquestes grafies ha permès elaborar una quantificació de la regla variable $x \rightarrow ix$ en covariació amb tres etapes dins el segle XVII segons la major proximitat temporal entre els documents amb ocurrences de la regla variable (vegeu la taula 1).¹⁸

TAULA 1. Progrés en la implantació en la documentació històrica d'Oriola de la grafia *ix* en substitució de *x*

<i>Etales dins el segle XVII</i>	<i>Probabilitats d'aparició de ix</i>
1603-1615	.17
1647-1653	.57
1676-1697	.73

Un progrés similar es dona en la documentació il·licitana de la mateixa època (Mas, 1994: 140) i tampoc hui a Elx no existix la pronúncia [jʃ], motiu pel qual la progressió en la implantació de la grafia *ix* tampoc no degué implicar a Oriola la introducció de [jʃ].

3.2. Morfologia

Ja dins el camp de la morfologia i gairebé sense solució de continuïtat amb el tret fonètic que acabem de deixar, ens ocuparem ara de l'increment dels verbs incoatius: *-eix* o *-ix*. El segon és el propi de tot el català occidental i, per tant, també del valencià i de l'actual subdialecte de l'Alcantí-Vinalopó. En canvi, en la documentació oriolana de tot el Sis-cents trobem un ús predominant (un 74 %) de l'increment *-eix* (*consedeixca*, *refereix*, *poseex*, etc.), característic del català oriental. Sembla que hem de pensar en un altre hàbit gràfic que només en comptades ocasions es «desviava» cap a la parla quotidiana, de la mateixa manera que Mas (1994: 140-148) verifica per a Elx.

Encara dins la flexió verbal, en el parlar oriolà del segle XVII existia un altre in-

18. En l'estudi d'aquesta regla variable i les successives que veurem he utilitzat el programa (informàtic) d'anàlisi de la regla variable *GoldVarb* (1988).

crement que destacava aquesta varietat al si dels dialectes catalans. Es tracta de l'infix [-ʃtr-], que, a la documentació consultada, he trobat en les formes d'infinitiu *amanèixtre*, *coneixtre*, *pareixtre* i *regone(i)xtre*, les dues darreres han presentat, així mateix, les formes *parèixer* i *regonèixer* (i *regonèixer* també). D'aquest mateix tipus de verbs de la segona conjugació, un altre, *comparèixer*, només l'he pogut observar sota aquesta forma, la general a tota la llengua. En el parlar d'Elx coetani també es detecta el mateix increment però incorporat a les formes de futur, que, al capdavant, són derivades de les d'infinitiu. Mas (1994: 96) i Cano (1995: 98) recullen, respectivament, *parextrà* (1609) i *naixtran* (1610).

Hui s'observa la presència de l'infix [-ʃtr-], com una regla categòrica que afecta tant els infinitius com els futurs, a tots els municipis catalanoparlants que envolten l'Horta d'Oriola. Així, Crevillent, Elx, Santa Pola i Guardamar fan sempre *naxtre* i *naxtré*, i, fins i tot, han incorporat altres verbs a la llista, no sols de la segona conjugació (*vençtre*, *crextre*) sinó també de la tercera, encara que més habitualment en futurs i condicionals (*ixtré* < 'eixiré', *culldria* < 'colliria'), però també en algun infinitiu (*cluxtre* < 'cluir'). El fenomen arriba, geogràficament, fins a l'illa de Tabarca, que presenta el polimorfisme de *nàxer* i *naxtre*, però s'interromp a les comarques contigües de més al nord: el Vinalopó Mitjà i l'Alacantí. (Segura, 1999).

Fa l'efecte que, d'ençà que el fenomen s'originà, segurament a Oriola i abans del segle XVII, atès que ja hi trobem la forma més antiga el 1603 (Montoya, 1986: 230), es degué irradiar de seguida a Elx, perquè les primeres formes il·licitanes són dels anys 1609 i 1610, com ho mostren Mas (1994) i Cano (1995). No disposem de notícies documentals de la resta de l'Horta d'Oriola, tampoc del Camp d'Elx ni de les poblacions de Crevillent i Guardamar, però el fet que tots els nuclis habitats del Baix Vinalopó i el Baix Segura constituïsquen pràcticament una plana sense accidents geogràfics que frenen la intercomunicació, fa pensar que l'expansió del fenomen seria ràpida. A l'illa de Tabarca, poblada a mitjan segle XVIII, el canvi seria molt més tardà i, encara ara, com es dedueix per la coexistència de formes que presenta, no s'hi hauria instal·lat del tot.

Però quina era la situació durant el segle XVII a la ciutat d'Oriola? De les 27 ocurrències, recollides en documents que van dels anys 1603 al 1698, entre infinitius i futurs del model verbal afectat de la segona conjugació (n'exclou els verbs de la 3a conjugació, d'expansió moderna), 12, és a dir, poc menys de la meitat, corresponen a formes en [-ʃtr-]. El predomini, per tant, és per a les formes més generals en la llengua. Malgrat l'escassetat d'ocurrències, he intentat detectar les tendències del canvi, tant en el pla temporal (1603-1614, 1650-1654 i 1676-1698) com en l'estilístic. Per a aquest darrer, he tingut en compte dos estils contextuals

segons que els notaris transcrivien declaracions orals dels testimonis o eren ells mateixos els qui ho redactaven inicialment (o bé reproduïen el discurs o l'interrogatori del Justícia). En el primer cas tenim un registre que s'aproxima més a la parla col·loquial, mentre que en el segon el registre és més formal (vegeu Montoya, 1986: 26-30; Fresquet, 1998: 35-49). Els resultats probabilístics apunten a una menor presència de l'infix dialectal en el registre més formal (.39) i a una tendència descendent en el registre col·loquial a través del temps (vegeu taula 2).

TAULA 2. Correlació de l'increment [-ftr-] amb els nivells temporal i estilístic

<i>Etales dins el segle XVII</i>	<i>Percentatges d'aparició en l'estil col·loquial</i>
1603-1614	80
1650-1654	67
1676-1698	29

Hi ha la possibilitat que les formes en [-ftr-] reberen l'estigma de les classes cultes i seguiren una tendència reductora a la capital de la Governació. Mentrestant, haurien continuat estenent-se per les viles i zones rurals on hauria perviscut el català fins hui. Així, si el català haguera subsistit a Oriola, possiblement haurien desaparegut aquestes formes de la parla dels oriolans.

Un altre canvi en curs que observem en la flexió verbal del segle XVII és el pas del pretèrit perfet simple (*respongué*) al pretèrit perfet perifràstic (*va respondre*). Majoritàriament, l'oriolà del XVII presenta les formes simples, fins i tot en estil col·loquial. (Al text núm. 7 que hem vist abans hi ha un exemple d'una primera persona: *pastí*). Fins als anys 60, no hi fa acte de presència cap altre perfet, però a partir de 1674 comencem a trobar perfets perifràstics (*baren posar*, *va eixir*, *va veure*, etc.) en companyia dels simples. En conjunt, però, durant aquest darrer terç del Sis-cents, les ocurrencies obtingudes a la documentació examinada donen un 28 % de formes perifràstiques. Mentrestant, el parlar il·licità coetani no registrava cap forma perifràstica, segons els estudis de Mas (1994: 96) i Cano (1994: 98).

Encara que, en general, la situació actual en els parlars hereus de l'oriolà és de predomini per al perfet perifràstic, hi ha variacions comarcals: al Vinalopó Mitjà i Crevillent se'n fa un ús exclusiu, a l'Alacantí encara es fa algun ús del perfet simple, i a Elx, Santa Pola i Guardamar conviuen tots dos perfets però el simple comença a mostrar símptomes de retrocés (Beltran *et al.*, 1993: 499; Pérez Navarro, 1997: 9; Segura, 1998: 67-69; Mas, 1999: 20). D'acord amb això, hem de postular una major proximitat dialectal entre el parlar actual d'aquestes tres darreres loca-

litats i l'oriolà siscentista, ja que a l'ús de l'infix verbal [-tr-], que hem vist en l'anterior apartat, s'hi afigen ara els perfets simples.

Una altra característica verbal de l'oriolà unificava tendències d'aquesta varietat amb les de la resta del País Valencià. Es tracta de les formes dels pretèrits imperfets dels verbs *dir* i *fer*, que, de *deien* i *feien*, amb una [-j-] consonàntica, ja passaven a *dien* i *feen*, amb una supressió de [-j-]. Les grafies de *i* (l·latina) i *y* (grega) ens indiquen encara el manteniment de les formes tradicionals: *feia*, *feyen*, *deyen*. Mentre que la dièresi sobre la *y* (*deÿa*), l'elisió de qualsevol grafia (*fea*), el pas de consonàntica a vocàlica de la *i* (*dien*) o la intercalació d'una *h* (*dehia*, *dihen*) palesten el canvi accentual que conduïx a l'estat dialectal actual.¹⁹ Que aquests canvis implicaren castellanització davant el manteniment de la situació anterior fora del valencià, només sembla entreveure's en el cas de *d[íen]* per la correspondència amb la síl·laba accentuada del castellà *dec[ían]*, però no en el de *f[éen]* / *hac[ían]*.

Arribats a la morfologia pronominal, alhora que continuem reconeixent-hi l'herència lingüística de l'alacantí-Vinalopó actual, l'oriolà comença a mostrar-nos símptomes de la castellanització que penetrava en les estructures. Em vull referir ara a les combinacions pronominals del tipus *lo i* (*havien donat*), *los hi* (*pagà*), *les hi* (*donà*)..., les generals en la llengua fins que en el segle XVIII el valencià general innova mitjançant un canvi d'ordre i la substitució del pronom *hi* per *li*: *li'l* (*havien donat*), *li'ls* (*pagà*), *li les* (*donà*), etc. Aquesta innovació no arriba a donar-se en oriolà perquè hom passa, de la construcció genuïna i encara més estesa a tot el català, a la construcció calcada de la castellana corresponent: *se'l* (*ba pagar*), *abent-se-la* (*donat*), *se'ls* (*posava en el pit*), etc. Malgrat les escasses ocurrences d'aquesta construcció al llarg del segle, entre els anys 1603 i 1607 hi ha un cas de tres de combinacions castellanitzades, en el següent període (1653-1657) s'igualen les ocurrences d'un i altre cas (2 de 4), i en el darrer terç de la centúria (1676-1697) ja són majoria les combinacions amb *se*: 4 d'un total de 7. Elx mostra el mateix tipus d'alternança que Oriola durant el Sis-cents (Mas, 1994: 90; Cano, 1995: 72-76), i hui la comarca del Baix Vinalopó, amb Guardamar, és usuària exclusiva de les combinacions acastellanades (Colomina, 1985: 311).²⁰

En els usos pronominals simples, també s'observen, però d'una manera més

19. També trobem en aquest darrer cas *dubien*, tot i que l'accent sobre aquesta forma en valencià actual encara recau sobre la *u*.

20. COLOMINA hi inclou també el Vinalopó Mitjà sense la localitat de Petrer, al nord de la comarca, que és usuària de la combinació valenciana general. A la resta del Vinalopó Mitjà dominen les construccions acastellanades amb alguna excepció: *li ho* (*vaig dir*), per exemple, és encara usada per gent d'edat del Fondó dels Frares, un poble al sud de la comarca, cosa que significa que al Vinalopó Mitjà hom faria un doble canvi: de *lo hi*, *la hi*..., a *li'l*, *li la*, ..., i, d'ací, a *se'l*, *se la*...

escadussera, símptomes de còpia del sistema castellà. Vegem-ho a través dels contextos en què es troben els pronoms afectats. De *li* per *el*: «aja de dexar-*li* avaster...», «per a que se *li* castigàs [sentit impersonal]», «on *li* estava esperant»;²¹ de *lo(s)* per *el(s)*: «per a vendre-*lo*», «traure-*los*, fer-*los* y posar-*los*»; de *lo/el* masculins per *ho* neutre: «i açò *el* sap (...) per haver-*li* llevat el tabaco a sa casa i (...) per haver-*o* ohit»; de morfema zero per *en*: «en altres ocasions se *ø* havien portat altres moltes més [*ø* ('en') = càrregues de vi]». Sengles exemples dels dos darrers casos provenen del noble Don Pero Maça, el qual, en una sèrie de declaracions en què l'acompanyen altres oriolans il·lustres, mostra una parla més castellanitzada: «lo que dix saber ell per (...) haver-*lo* vist»,²² «i perquè los que an restat en aquella, per ser-*ø* pocs, demanen tan excecious jornals...» (segons l'ús valencià amb el verb *ser*).

Però, aquest senyor territorial del Baix Segura, ja l'havíem vist com a exponent d'una parla més castellanitzada quan, al si d'una sèrie de declaracions d'il·lustres oriolans, en l'enunciació del refrany «Ploga que no ploga, forment *hi ha* en Oriola», és l'únic que, en comptes de *hi ha*, diu *a-y*. Aquesta inversió en la col·locació del pronom *hi* o, més aïna, calc complet de la forma *hay* del castellà, hem de veure-la en el context de la pràctica eliminació del pronom *hi* del sistema dialectal valencià, el qual només s'ha conservat com a annex al verb *haver(-hi)*, i, en alacantí-Vinalopó, ni en aquest cas. Si examinem, en canvi, la documentació oriolana siscentista, encara hi detectem alguns usos, fins i tot fora del verb *haver-hi*: «que heus y embihí a dir» (1603), «que no y consenten en res» (1614), «no *hi* atrobà ninguna res morta» (1678). Hem de tenir en compte que les accepcions de *hi* eren més àmplies, com hem vist adés amb l'ús com a complement datiu de la combinació de pronom acusatiu més datiu amb exemples com «que no *l-i* (< lo hi) tocàssem», fet que devia servir de suport al manteniment de la forma *hi*. Tanmateix, els oriolans ja mostraven simultàniament la tendència a eliminar aquest pronom de la companyia d'*haver* en els temps de passat i futur i a invertir-ne l'ús en el de present: «la poca gent que *ø* havia i de present *a-y*», «si *ø* *agués* abundància de més gent», «la falta que *ø* haurà», «*ø* *havia* oculta o amagada carn de ovella», etc. És clar que fins al final del segle aquest desús es compatibilitza amb el manteniment («n'*hi* *havia*, entre grans i chichs, vint y nou que pasturaben») i no podem

21. El següent exemple és un cas dubtós perquè caldria aclarir prèviament el règim (transitiu o intransitiu) del verb *nomenar* per al sentit que té en aquesta frase (dir-se de nom una persona): «hu dels quals *li* nomenen...».

22. A pesar de ser, en part, una fórmula final de les declaracions «lo que sap per haver-ho vist i entès...», aporte els dos casos de *lo* per *ho* com a exemples perquè, la fórmula, la repetixen els mateixos notaris amb altres testimonis i no «l'erren» mai...

observar una tendència que lligue amb la pràctica inexistència actual del pronom *hi* en el parlar hereu de l'antic oriolà (Colomina, 1985: 318). També a Elx es conserva l'alternança de l'ús amb el desús de *hi* durant l'època objecte d'estudi (Mas, 1994: 89-90; Cano, 1995: 69-71).

De l'observació del fenomen a la documentació oriolana estudiada podem concloure que el manteniment del pronom *hi* en els usos tradicionals podia anar lligat, d'una banda, amb la possessió d'un català més genuí, com ho demostra el procés en què intervé Pero Maça, on la conjunció de nom i cognom ben catalans en els testimonis (Joseph Solanes i Pere Vilafranca) era garantia de fidelitat a la norma tradicional —amb alguna excepció (Baltazar Viudes)—, però quan el cognom no era català, ja hi havia alternança (Martí Montesinos, Joseph Orumbella i Martí Diago Mançebon). Això sí: cap dels declarants en aquest procés no usa *a-y* quan reproduïx el refrany encara que use aquesta forma en altres parts del discurs. És a dir, el calc castellà presenta uns límits en la majoria de testimonis excepte en el que es mostra més castellanitzat per altres trets (Pero Maça). D'una altra banda, el manteniment de *hi* podia anar lligat també amb una certa distribució geogràfica, com tenim ocasió de verificar en un procés de 1676 en què intervenen dos oriolans, que diuen sempre *a-y*, i tres habitants de la veïna Benejússer (vegeu el plànol 1), usuaris de *y a*, que repetixen més d'una volta (Montoya, 1986: 244). Tots ells ostentaven, això sí, cognoms castellans. Però, sobretot, el fenomen devia anar lligat amb la major formalitat de la situació ja que, de la quantificació correlacionada de la variable amb l'estil contextual que ens ha arribat a través de les transliteracions dels escrivans, descobrim que la probabilitat de donar-se *a-y* o l'absència de *hi* en el verb *haver(-hi)* està per damunt de 0,5 quan es reproduïx el discurs de les declaracions (.52), mentre que es manté prou per davall quan es reproduïx l'estil formal del Justícia o el redacta el notari mateix (.39).

Per cloure l'apartat morfològic, faré un esment breu d'un canvi que ha afectat tot el català. Es tracta de les formes de l'article emprades per al gènere neutre, que han acabat generalitzant-se en l'ús oral de la llengua actual sota les formes *el* per al masculí i *lo* per al neutre. En el català oriolà del XVII, un dels formulismes que utilitzaven els notaris per a iniciar el relat dels testimoniats deia habitualment:

«E dix que *lo* que sab e pot dir ell, testimoni, aserca de *lo* que és estat interrogat és que...»²³

23. En algun cas, tardà (1676), això, sí, observem un canvi del participi de passat del verb *ser*: «...aserca de lo que ha segut interrogat».

Excepcionalment, però, trobem:

«E dix que *lo* que sab e pot dir ell, testimoni, aserca *del* que és estat interrogat és que...» (1609, 1615)

Així mateix, fora del formulisme, també trobem en algun cas aïllat la forma *el* neutra:

«anà a casa del (...) per a veure *del* que pasava» (1615)

Això sí, tots els casos localitzats se situen durant els primers anys del segle.

3.3. Lèxic

La característica dialectal més destacada del parlar hereu de l'antic oriolà és l'alta castellanització que mostra el vocabulari, especialment a la zona del Vinalopó, fronterera amb la del Segura que capitalitzava Oriola. Els dos castellanismes més generals a la zona són el verb *llevar*, amb l'accepció de 'transportar' pròpiament castellana i la reducció de *dur* i *portar* al sentit castellà de '*traer*', i el verb *sacar*, que ha desplaçat tant *traure* com *llevar*, aquest segon en el significat català. La interconnexió entre aquestes dues substitucions lèxiques és evident a partir de l'ambivalència que comportava *llevar* en el moment del canvi. Així, degué penetrar primer *llevar*, que ja localitzem el 1603 a Oriola, i, després d'uns anys de presència compartida d'un lexema molt freqüent que significava alhora 'separar o apartar', d'una banda, i 'transportar' per l'altra, entraria *sacar*, que acabaria ocupant la primera accepció i solucionant l'ambigüitat molesta. La documentació oriolana no data aquest segon castellanisme fins a 1650, però la il·licitana sí que el localitza des del 1616 (Cano, 1995: 292).

Comencem, en atenció a la cronologia, per *llevar*. A partir de la segmentació temporal que ens proporciona la nostra documentació, la taula 3 ens permet apreciar l'enorme acceleració que adopta el canvi durant el darrer terç del Sis-cents (observem que en els dos primers terços del segle encara dominava *portar*).²⁴

24. Dic *portar* i no *portar/dur*, com a sinònims, perquè *dur* només presenta dues ocurrences al costat de les huitanta-quatre de *portar* que he obtingut durant tot el segle: «que los *dugués* a la sua casa» (1678), «vi montañés que *dubien* uns arrieros (...) de Novelda» (1690).

TAULA 3. Introducció del castellanisme *llevar* en l'ús lingüístic oriolà del segle XVII

<i>Etales dins el segle XVII</i>	<i>Probabilitats d'aparició de llevar</i>
1603-1617	.30
1643-1665	.40
1674-1698	.73

Aquesta acceleració de *llevar* és frenada pel context estilístic més formal, tal com ho palesa el menor ús que es fa d'aquest verb al llarg de l'espai de temps estudiat. Això no obstant, també en els registres notariais més formals acaba predominant *llevar* (vegeu la figura 1).

A la conca del Vinalopó tenim datat el castellanisme des de ben prompte: el 1611 a Elda, a la seua Carta de Població (Sánchez Recio, 1979: 15), i el 1616 a Elx, en els processos judicials aportats per Cano (1995: 293).²⁵ Fins a la mitjanía del segle no tornem a tenir notícia de noves irradiacions pel Vinalopó Mitjà: el 1642, a Montfort (Montoya, 1986: 253); el 1665, a Petrer; el 1669, a Novelda.²⁶ Sembla, doncs, que *llevar* es va estendre des d'Oriola per tota l'àrea del Vinalopó, frontèrera amb Castella, des de ben antic. La presència del castellanisme a Biar (Alt Vinalopó), més amunt de la majoria d'isoglosses del subdialecte alacantí-Vinalopó, ja a primers del segle XX (Alcover & Moll, 1926-1962: vol. 6, p. 978), l'estabilitat que mostra hui a Biar i la Canyada, i la variabilitat, al Camp de Mirra (Colomina, 1985: 218), ens fan reafirmar-nos en la hipòtesi d'una introducció primerenca i d'una expansió pel corredor del Vinalopó, en permanent contacte amb el castellà veí. En coherència amb aquesta direcció expansiva, la comarca de l'Alacantí n'ha quedat al marge a pesar de compartir la majoria d'isoglosses del valencià del Vinalopó.

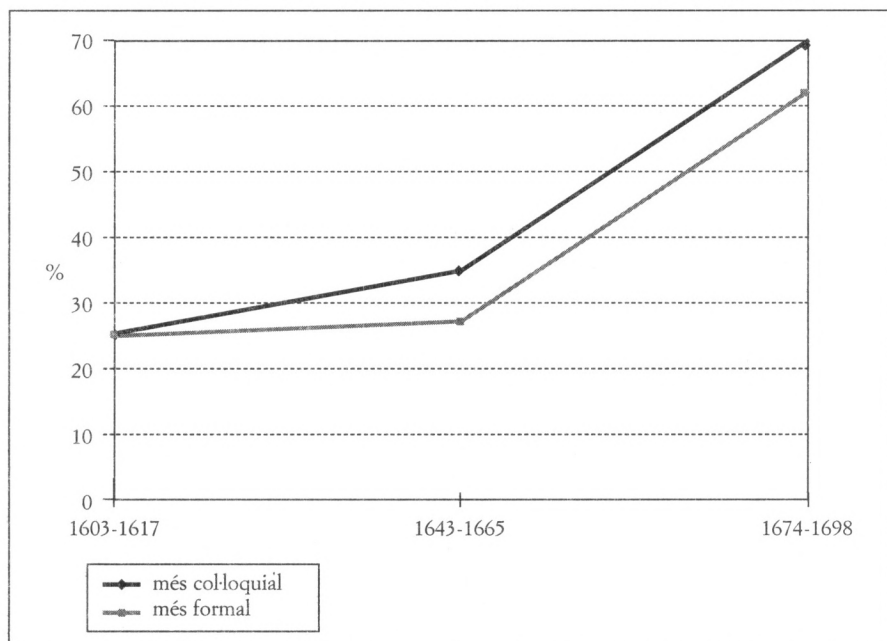
Respecte a l'altre castellanisme, *sacar*, ja hem vist que fins i tot sembla que Elx (1616) s'avança a Oriola en la seua introducció. També detectem *sacar* en algun altre punt del Vinalopó ben prompte (1624), per bé que no ultrapassa, pel nord, les viles de Monòver i Novelda durant tot el segle XVII (Montoya, 1986: 246-249).²⁷

25. En les acotacions del *Misteri d'Elx* pertanyents a la còpia de Gaspar Soler Chacon (1625) apareix també aquest castellanisme (vegeu CASTAÑO & SANSANO 1998: 119: «volent los jueus perseverar en *llevar-se* a Nostra Senyora»). Per la seua banda, MAS (1994: 108) el troba el 1638 als documents eclesiàstics que estudia.

26. Les dades corresponents a Petrer i Novelda són inèdites: les he extretes dels corresponents arxius històrics.

27. Hui en dia cobrix tot el Vinalopó Mitjà, encara que amb algunes excepcions a Petrer, a l'extrem nord, i s'ha difós per bona part de la comarca de l'Alacantí (COLOMINA 1985: 350).

FIGURA 1. Avanç del castellanisme lèxic «llevar» durant el segle XVII a Oriola.

Tot i això, la proporció d'ús de *sacar* respecte a *traure* i *llevar* (en el sentit genuí) és molt escassa en aquests llocs. A Elx, les transliteracions documentals de Cano (1995: 291-344) ens permeten entreveure un progrés molt tímid del canvi a través de les generacions, ja que, dels dos testimonis que repetixen, en un procés de 1622, una mateixa frase feta a partir d'unes paraules literals que citen («*traure* de treball»), el primer, de 40 anys, la diu tal com l'he consignada, amb el verb *traure*, mentre que el segon, de 19, diu literalment: «nosaltres te *sacarem* de treball». Malgrat aquesta aparença, en els quatre processos estudiats per Cano entre 1616 i 1697 només hi ha un 10 % de casos de *sacar*.

Les dades d'Oriola, que, com he dit, ens donen *sacar* només durant la segona part del segle, ens inviten a pensar que el castellanisme també devia donar-se en la primera meitat. Dos fets ens empenyen a deduir-ho: en primer lloc, la proporció de *sacar* a partir de 1650 és d'un 52 %, ja per damunt de *traure* i *llevar*, i, en segon lloc, aquests dos lexemes genuïns del català són exclusius en estil formal, és a dir,

quan els notaris redacten de primera mà o elaboren els discursos i els interrogatoris dels Justícies. No és lògic pensar que, acabat d'introduir-se, *sacar* superara les ocurrences de *traure* i *llevar*; per tant, *sacar* era ja habitual a Oriola durant la primera meitat del segle però els notaris procurarien que no passara als seus escrits.²⁸ Això significa que és probable que, malgrat que la primera datació de *sacar* siga a Elx, ateses les circumstàncies demogràfiques d'Oriola, amb presència de població castellana immigrada i una major proximitat i interrelació amb el Regne de Múrcia, el castellanisme estudiat en aquesta secció nasquera, com els anteriors que hem vist, a la capital de la Governació i, d'ací, s'estenguera, ràpidament, a Elx i per la resta del Vinalopó. Aquest, en concret, acabaria adoptant també la direcció de la costa i arribaria, ja ben entrat el segle xx, a la ciutat d'Alacant, on a l'hora d'ara compartix, minoritàriament, l'ús amb el genuí *traure* (Montoya, 2000).

Com he dit al principi d'aquest apartat lèxic, els castellanismes *llevar* i *sacar*, com a herència de l'antic oriolà, constitueixen els préstecs establits més característics de l'extrem meridional de la llengua catalana contemporània. S'estenen especialment per les comarques del Vinalopó, com hem vist, i, cal afegir que, per descomptat, es donen també a l'única població del Baix Segura que ha conservat la nostra llengua, Guardamar. Però no són els únics castellanismes «crus» al vocabulari de la zona. De la monografia sobre l'alacantí de Colomina (1985: 195-208, 337-347) es dedueix l'existència al si d'aquest dialecte d'una àrea que podem qualificar de «concentració mitjana de castellanismes», que inclou el Vinalopó Mitjà, el Baix Vinalopó i Guardamar, i, dins d'aquesta, una altra que podem considerar de gran intensitat en la castellanització, constituïda pel Baix Vinalopó i Guardamar, de fet, més ben comunicades amb l'Horta d'Oriola que amb el Vinalopó Mitjà. En l'àrea de «concentració mitjana» tenim mots d'origen castellà com *(arr)empuixar*, *carpinter*, *demasiat* o *escalera*; en la «subàrea» de «gran intensitat», s'hi afigen *llimpiar* i *pisar* (aquest segon en sentit genèric, i no solament en el de trepitjar el vi, ja que hi ha, a més, el derivat *pisotó*). Emperò, Colomina (1985) no estudia d'altres préstecs que inclouen treballs posteriors, com ara *alfalfa*, *habitxuela/fresol*, *madrugà*, *manar* ('enviar'), *roxio* (<*rocío*), *osté/usté*²⁹ (Beltran et al.,

28. En el procés citat més d'una volta ací en què intervé el noble Don Pero Maça, de 1612, aquest i altres tres testimonis utilitzen el postverbal *saca* en el sentit de collita (=allò que es *trau* a partir dels conreus, que *se saca*, en castellà). Però aquests mateixos testimonis fan servir alhora el verb *traure*. El fet que en el valencià actual existisca *saque* (en el llenguatge dels esports) independentment de la presència o no de *sacar* m'ha fet desistir de comptabilitzar *saca* entre les primeres ocurrences de *sacar*.

29. Santa Pola no ha arribat a acceptar tots aquests castellanismes. Així, no diu *habitxuela* (sempre fa *fresol*) ni *manar* en el sentit de 'enviar' ni tampoc *roxio*. En canvi, els santapolers completen la forma castellana de la parella *osté/usté* amb *usted* i «aporten» un castellanisme particular: *aprovexar*.

1993, 1996; Segura, 1998; Mas, 1999; Montoya, 1999a; Pérez Navarro). Així mateix, aquests treballs posteriors permeten delimitar encara una altra subàrea, més petita, que podríem anomenar de «castellanització màxima», la qual està constituïda per dos municipis, no contigus entre si, Crevillent i Guardamar (vegeu plànol 1), les dues poblacions catalanoparlants més pròximes i més relacionades amb l'Horta d'Oriola.³⁰ Al quadre 1 es pot veure una mostra de la castellanització lèxica que acumulen Crevillent i Guardamar a la del Baix Vinalopó.

QUADRE 1. Vocabulari d'origen castellà de Crevillent i Guardamar afegit al comú amb el Baix Vinalopó

Crevillent i Guardamar: canció, culebra, gorrió ('teuladí').

Crevillent: alcartxofa/alcatxofa, demasiao, espalda, garganta, llegar/allegar ('arribar'), tomar ('prendre').

Guardamar: albanyil, almendra-almendrer, anzol (<anzuelo), cerca ('prop'), cutxara, detràs, garbanço, colp, hembra, laurel, madriguera, matxo, melliços, ordenyar, quesso, palomo-paloma, repixco ('pessic), tarde ('vesprada'), tocino ('cansalada'), turró, veraneants, xinetes ('pedretes').

Aquest conjunt lèxic va incrementant-se constantment per la via de l'especialització semàntica (Montoya, 1992). Així, a Guardamar, hom diferencia entre *acelga* (gran) i *blea* (petita), *golondrina* (ocell)³¹ i *ureneta* (peix), *merluça* (gran) i *lluç* (petit), *sénia* (la fa rodar un animal) i *nòria* (la fa rodar l'aigua).³² Però, a banda del lèxic d'indubtable origen castellà, n'hi ha algun altre de procedència dubtosa, ja que s'hi dona una coincidència o semblança gran entre mot català arcaic o sense ús en valencià i mot igual en castellà actual. Així, a tot el Baix Vinalopó i Guardamar es diu *entregue-entrega-entreguet* (<INTEGRU, 'sencer-sencera-senceret'), *mançana i nunca*. A Crevillent i Guardamar hi afegen *oir* i *toro*, i a Guardamar, *siment* ('llavor'). En principi, el fet que cap d'aquestes formes no es diga més al nord d'Elx, on els préstecs lèxics del castellà minven considerablement, ens fa pensar, per defecte, en una procedència castellana. Ara bé, cada cas pot ser singular. Així, *entregue*, ja el tenim documentat a l'Elx del xvii (Cano, 1995: 166); *toro*, amb el signifi-

30. Cal tenir en compte que la ciutat d'Elx es troba separada del Baix Segura per les seues partides.

31. A Elx, l'ocell és també *golondrina* (SEGURA 1998: 131).

32. En algun cas, però, la imaginació popular no ha sabut proposar cap diferència de contingut, com ara entre *abrir* i *obrir* o entre *jaula*, amb [x] inicial, i *gàbia*.

cat de 'brau', té la primera *o* oberta, com correspon al català no valencià, i a l'Oriola del XVII consta la diferència entre els *bous*, que eren *crastats* (a Elx, *crestats*: Cano, 1995: 165; 'castrats'), i els *toros*, que rebien noms propis de «toros braus» com *El Entonado* o *El Xinete* (1657). En canvi, *nunca* compartix ús amb *mai* en l'expressió «*mai* en la vida», cosa que ens fa dubtar de la seua genuïnitat.

Però el Baix Vinalopó i Guardamar posseïxen també un lèxic idiosincràtic que no respon a la castellanització, tal com podem apreciar al quadre 2.

QUADRE 2. Lèxic idiosincràtic del Baix Vinalopó i Guardamar

Elx: arbelló, botiga, carrís, cúrio (<cuïro), darré, escalivar ('escarmentar'), escorcollar, faena ('terreny de conreu'), forment, sitara ('paret entre habitacions'), vermell, xaramita ('dolçaina').

Elx i Santa Pola: sarnatxo ('cabàs'), siti ('solar').

Elx i Guardamar: assarb-assarpeta.

Crevillent: aba(d)ejo, blau, processó/professó.

Guardamar: aidar, bacallar, canyà ('vall petita'), còssil, llibrell, maití ('matí'), orsa ('gera').

Fet aquest repàs al lèxic, tan castellanitzat com singular, de l'Alacantí-Vinalopó, passem ara a veure com era la situació en el vocabulari de l'Oriola siscentista. Al quadre 3 expose una sèrie de castellanismes segons l'època a partir de la qual apareixen per primer pic en la documentació oriolana.³³

QUADRE 3. Castellanismes lèxics oriolans segons l'època d'entrada en la documentació estudiada

<i>Des de la 1a meitat del XVII</i>	<i>Des de la 2a meitat del XVII</i>
añedexen, aposento, bulto, conreo ('conreu'), continuo, escalera, fulà, ganado, gritar, medir-medida, pago, sentar-se ('seure').	ahuelo, alfalfes, desuello ('escorxament'), ello (pronom), madera, matador ('escorxador'), monasteri, puesto, quarto ('habitació'), rollisos ('peces de fusta per a cobrir cases'), soles ('només'), ternera.

33. Excloc la majoria dels que ja havia donat a conèixer jo mateix anteriorment (MONTJOYA 1986: 257-266).

Alguns d'aquests castellanismes ja es documenten a Elx en aquell temps (*alfalfa*, *matador*).³⁴ D'altres sobten perquè són molt primerencs (*añedexen*,³⁵ *ello*) o no es troben (encara) registrats en l'alacantí-Vinalopó (*gritar*, *rollisos*), fets que ens posen sobre la pista d'un procés d'atròfia de les estructures lingüístiques autòctones (Montoya, 2000) paral·lel al de substitució (social) de la llengua. En aquest context, ja no sorprèn tant que algun escrivà incorreguera en ultracorrecció quan, en un inventari d'una casa, anotara *quart* (1684) amb el desig d'evitar el castellanisme *cuarto* amb el sentit d'habitació'. Altres mots d'aquest quadre 3 contrasten amb el membre genuí de la seua parella perquè aquest darrer forma part de la toponímia urbana que ha arribat fins hui: *escalera* / (carrer) *Escala* (vegeu el plànol 2). Però aquests contrastos semblen la norma més que l'excepció. En uns casos, ja trobem el castellanisme i el mot genuí amb un ús polimòrfic des de la primera meitat del segle, mentre que en d'altres, el castellanisme, el localitzem a partir de la segona meitat del segle (quadre 4).

QUADRE 4. Parelles de mots genuí / castellanisme segons l'època d'aparició del préstec castellà

<i>Des de la 1a meitat del XVII</i>	<i>Des de la 2a meitat del XVII</i>
— cavalcadura / cavaladura, cavalgar	— abastar, abastidor, abast / avastecer,
— despeses / gastos	— avastecedor
— faena, heretat / hazienda	— arriot / borrico
— fuster / carpinter	— (se h)avendria / se averiguaría
— llavors, sellavors, llavòs, sellavòs / entonces	— església / iglesia
— netejar / llimpiar, límpies	— jerra / jarra
	— espenta / empellons
	— matinada / madrugada
	— nomenar-se / cridar-se
	— obrer de vila / albañil
	— per ventura / quisàs
	— puix / pues
	— romer / romero
	— semblant / semejant (amb [x]?)
	— u / uno

34. CANO (1995: 110, 111). Hui, sota la denominació *berbalfalfa* viu al Camp d'Elx (SEGURA 1998: 129). Respecte al segon, vegem el següent exemple de *matador* en què hom el superposa al mot genuí: «no puxa llevar al (...) *escorchador matador* més de dotze sous» (p. 171).

Com es pot veure al lèxic contingut als dos quadres (3 i 4), i tenint en compte el principi d'aleatorietat que conduïx una recerca d'aquest tipus, és més abundant l'entrada de castellanismes a partir de la segona meitat del segle XVII. Dels que entren en la primera meitat, cal destacar *entonces*, un castellanisme valencià molt general que, pràcticament des de 1615, desplaça a Oriola els genuïns *llavors* i *sella-vors*. També són molt primerencs *carpinter* i *llimpiar*, que trobem des de 1603 en absoluta sinonímia amb els corresponents genuïns. Mentrestant, a Elx tenim *fuster* i *fusta* (Cano, 1995: 116-117), terme aquest segon que no hem pogut documentar a Oriola, on només trobem *madera*, com hem vist al quadre 3.³⁶ Pel que fa al parell *llimpiar* i *netejar*, vegem la frase 1, que sembla que vulga crear-hi una especialització del terme genuí:

- 1) «Quatre reals per *llimpiar* el abelló y *netejà* l fanch» [Abad Merino, 1994: 286]

És a dir, hom havia de *llimpiar* l'abelló o clavegueram, en general, i, com una concreció dins aquesta tasca, calia *netejar-ne* el fang. *Llimpiar* ja era propi d'Elx en el XVII (Cano, 1995: 204)³⁷ i, com hem vist, és hui característic del Baix Vinalopó i Guardamar. Respecte a *hazienda*, en canvi, hem verificat que, a pesar d'haver penetrat a Oriola des del primer decenni del Sis-cents, no hi va arribar a predominar, ja que tant en aquell moment (Cano, 1995: 111, 167)³⁸ com hui (Segura, 1998: 121) el terme *faena* ha estat sempre l'exclusiu al Baix Vinalopó, per a referir-se a una porció de terra de conreu. Més al nord d'Elx, *faena* perd aquest sentit per quedar-se amb el general en valencià de 'feina, treball'.

Dels lexemes castellans que entren a partir de la segona meitat del segle, podem destacar els que participen als parells *arriot* / *borrico*, (*se h*)*avendria* / *se averiguaria*, *espenta* / *empellons* i *nomenar-se* / *cridar-se*, ja que tots han aparegut en uns mateixos processos com a sinònims però dits per persones diferents. En el primer cas, hi ha uns testimonis oriolans i d'altres de Cabdet. Els d'Oriola diuen *arriot*. Així, quan el Justícia interroga els de Cabdet, utilitza el terme *arriot*, i els cabdetans, llevat d'un que contesta amb *arriot*, responen amb el terme *borrico*. Al final, el Justícia, quan interroga un oriolà, acaba dient *borricos* ell mateix.³⁹ En el

35. A Elx està testificat fins i tot abans del XVII (Mas 1994: 110): «añadix sis lliures» (1585).

36. En canvi, Elx només conceixia l'acastellanat *cavalgadura*, mentre que a Oriola era vigent aquest amb les formes genuïnes que es poden veure a la columna de l'esquerra del quadre 4.

37. Cal dir que en la documentació de Mas (1994: 108), de caire més formal, no apareix *llimpiar* fins al segle XVIII.

38. Mas (1994) esmenta un cas de *hazienda* a mitjan segle XVII.

39. El mot *borrico*, o *burrico*, com trobem a Elda el 1656 (MONTROYA 1986: 257), no devia ser desconegut dels oriolans com a terme estès pel territori de la Governació (Cabdet, Elda..., vegeu el plànol

segon cas, tres processats d'origen francès usen el terme *avenir-se* i un altre, també d'aquesta procedència, en el mateix context i amb el mateix sentit, usa *averiguar-se*, que té, com a accepció secundària el sentit d'*avenir-se*. Quant a les dues darreres parelles, són de diferent signe. *Espenta*, que és la forma genuïna catalana, és dit pel Justícia —o redactat pel notari— en el resum dels fets, mentre que *empellons* (< *empellones*) és dit per un dels testimonis que, quan citen paraules literals, ho fan en castellà. En canvi, en un interrogatori, el Justícia demanà a un testimoni «Que com es *cridava*», i el testimoni li va dir «que es *nomenava*...». *Cridar-se* és un calc semàntic clar del castellà *llamar-se*, que no es correspon amb les accepcions de *cridar*. D'altra banda, aquest ús de *cridar-se* (datat el 1674) és únic en la nostra documentació i tampoc no es dona modernament a la zona de «màxima castellanització» de Crevillent i Guardamar.

Encara entre els castellanismes lèxics de la segona època hem de fer dos breus esments. Un al parell *església* / *iglésia*, el segon membre del qual és molt tardà a Oriola (1698), mentre que a Elx ja desplaça el primer des de mitjan segle XVII. El segon esment correspon al que sembla més una variant fonètica, perquè només hi canvia una vocal (*jerra* / *jarra*), però, igual com en el cas de *cavalçadura* / *cavalgadura*, de la primera meitat del segle, hem d'atribuir un valor lèxic al canvi.⁴⁰

Altres parelles del mateix tipus que trobem a l'Oriola siscentista són dobles més generals en la llengua que s'han resolt, en valencià, a favor d'un dels membres. Molt probablement el castellà deu haver influït en el triomf hui en dia del mot menys genuï, que és el segon de cadascuna d'aquestes parelles: *arribar* / *aplegar*, *altre* / *atre*, *cercar* / *buscar*, *derrera* / *últims*, *lliurar* / *entregar*. En general, el segon membre és més tardà i domina en la segona meitat del segle. Així, en la primera parella, *arribar* és exclusiu durant la primera meitat del segle XVII, però en la segona meitat es queda en un 17 % dels casos davant d'*aplegar*. En el cas de *cercar* / *buscar*, el repartiment cronològic és més equitatiu i els notaris els convertixen en un parell sinonímic («*cercar y buscar los dits papers*»), però també hi endevinem algunes preferències socials; així, el Justícia, en interrogar uns testimonis, els demanà «què *buscaven*», i ells «digueren [que anaven] *cercant* pa». No sempre, però, el primer membre ha desaparegut, com succeïx amb *arribar*, d'ús general en valencià, o *darrer*, encara conegut, per exemple, a Elx (Segura, 1998: 149).

Hi ha altres sèries de parelles de mots que contenen dos membres igualment

1), encara que en altres llocs, com Elx, només es devia conèixer *arriot* (CANO 1995: 160). A Oriola s'usava també *ase* (1603).

40. No hi ha cap altre cas de representació gràfica d'una possible obertura màxima de la *e* oberta inicial; per exemple, sempre hi trobem *serta*, *serra*, *terra*, etc., i a Elx, on no degué penetrar el castellanisme oriolà, sempre tenim *gerra* (CANO 1995: 114).

genuïns però amb alguna diferenciació quant a l'ús: *maití* / *matí*, *migjorn* / *migdia*, *siti* / *solar*, *servei* / *servici*. *Maití* és hui un mot que només s'ha conservat a Guardamar, com hem vist; el trobem a Oriola només en dues ocasions usat per sengles parlants que esmenten paraules literals en català, un home del Ravalet (1653) i una dona del Raval Roig (1676), justament els dos barris on probablement el català oriolà va perdurar més, segons hem vist a la primera part d'aquest estudi. La resta de vegades que hom ha de referir-se a la primera part del dia, sempre diu *matí*, i això tant abans del primer ús que tenim datat de *maití* com després. Quant a *migjorn*, el trobem amb més freqüència els primers temps, i *migdia* només apareix a final de segle, cosa que també passa, respectivament, amb les parelles *siti* / *solar* i *servei* / *servici*. Malgrat tot, *siti* és encara conegut al Baix Vinalopó (vegeu quadre 2, més amunt).

Per cloure aquesta secció, hem de fer esment d'algun lèxic oriolà idiosincràtic que es propagava a Elx en aquella època (Cano, 1995: 110-178; Mas, 1994: 109) i que hui retrobem al Baix Vinalopó i Guardamar com una continuïtat dialectal ininterrompuda (vegeu el quadre 2): *abadejo*, *carrís*, *cúrio*,⁴¹ *faena*, *forment*,⁴² *profesó/procesó*, *sernacho/senacho* o *vermell*.⁴³ Un altre sector del lèxic, no el tenim documentat en els il·licitans siscentistes, però el fet que arribe fins a l'Elx actual (*arbelló*, *blau*,⁴⁴ *còssil*, *escorcollar*...) o a Guardamar (*canya(d)a*, *maití*, *orsa* 'espècie de gerra', etc.) no ens permet dubtar de la connexió historicoterritorial intermèdia. Però si la comparació l'efectuem entre l'Oriola siscentista i l'actual, ja de llengua castellana, també detectem aquesta línia lèxica ininterrompuda: *abelló/albelló* > *albellón/arbellón*, *assarb* > *asarbe*, *cosi* > *cosio*, *fresols* > *frisuelo*, *prunes* > *pruna* (Guillén, 1974: 241, 243, 258, 274, 302; Roman & de Epalza, 1983: 227; Climent, 1994-95: 158). Alguns, sorprenentment, han desaparegut de Guardamar (i part del Baix Vinalopó), com *fresols*, que ha estat substituït per *habitxueles*, i s'ha conservat a Oriola, com acabem de veure. D'altres, com *blea*, compartixen l'ús amb *acelga*, tant a Guardamar com a l'Horta d'Oriola actual (Climent, 1994-95: 131). I d'altres, finalment, existien a l'Oriola del xvii i es troben castellanitzats al Guar-

41. Curiosament a Elx, en el xvii, hom mantenia el mot sense aplicar-hi la metàtesi (*cuïros*), que ja es donava a Oriola i que és present hui a Elx.

42. Oriola només usava el terme *forment*, mentre que Elx compartia l'ús amb *blat* (CANO 1995: 112). Hui, en canvi, Elx només coneix *forment* (SEGURA 1998: 140), paraula exclusiva del Baix Vinalopó i Guardamar i que ha arribat a ser-ho també de les zones meridionals de l'Alacantí i el Vinalopó Mitjà (COLOMINA 1985: 326).

43. El text oriolà diu «lo vi *vermell*» (1678). *Vermell* a Elx és residual hui perquè el terme general és *encarnat*.

44. El text oriolà diu «una coixinera de llens *blau*» (1696). Hui és més general *assul* al Vinalopó que no pas *blau*.

damar de hui, ja que els *cigrons* i les *almeles* oriolanes del passat han esdevingut, respectivament, els *garbanços* i les *almendres* guardamarenques actuals (vegeu quadre 1). (A l'Oriola siscentista ens apareixen també mots com *aconortar*, *almoïna*,⁴⁵ *bugades* ('bugada'), *flaquer-flaqueria*, *moltó*, *oncle*, *pastiços-pastiçer*, *qualsevol* o *restar* ('quedar'), que després han adoptat formes més hispàniques (com *consollar*) o s'han castellanitzat (com *tío*, *pastels*, etc.), especialment al País Valencià meridional.)

4. A MODE DE CONCLUSIONS: ELS PARALLELISMES

Com a conclusió d'aquesta ponència, voldria remarcar la importància que crec que tenen, de cara al nostre present sociolingüístic, alguns dels fets que ens han donat a conèixer millor aquell bocí de la nostra llengua que era la varietat oriolana del Sis-cents. En primer lloc, hem vist com el procés de substitució del català pel castellà —com arreu del món ha ocorregut i continuarà ocorrent— va ser un procés lent que es va desenvolupar durant tot el segle XVII i part del XVIII, amb el benentès que la situació minoritària de la població catalanoparlant de primera llengua no s'esdevindria fins a mitjan segle XVII i que l'extinció total de parlants succeiria poc abans del 1750. Aquest procés degué recórrer la ciutat començant pel Raval de Sant Agustí, afectat per una greu inundació el 1651, i acabant pel Raval Roig, on tenim datades les darreres paraules textuais en català pronunciades per una parlant oriolana de 65 anys. Al centre de la ciutat, el català va poder sobreviure com a llengua simbòlica en algunes manifestacions cíviques i religioses desenvolupades durant el segle XVIII. La toponímia rural i urbana d'Oriola, conservada tan «fresca» fins al dia de hui, ha deixat ben palès que el català és una llengua relativament pròxima en el passat dels oriolans, en concordança amb les dades sobre l'ús que acaba de resumir. Els paral·lelismes d'aquell procés de substitució amb la situació sociolingüística actual de les terres més meridionals del País Valencià salten a la vista d'una manera astoradora. En especial si comparem les ciutats d'Oriola i Alacant, antecessora i regent actual, respectivament, en la capitalitat regional de la zona. A Alacant ja portem un segle i mig des de l'inici del desús social de la llengua en les primeres famílies que es van apuntar a la novetat (Montotoyà, 1996). Possiblement no és més que una casualitat que el barri alacantí que per més temps ha resistit aquest desús es diga el raval Roig, on, si tinguérem una fe cega en els mals fets, ens fixaríem que fins no fa gaire s'hi venerava

45. No és fins al XVIII que apareix *limosna* a Elx (Mas 1994: 106).

la (ben mallorquina i, per tant, catalana) Mare de Déu de Lluç, de la mateixa manera que al Raval Roig oriolà és antiga la veneració per la Mare de Déu de Montserrat. (Diuen que les lligons de la història servixen per a no repetir-la quan no convé... esperem ser capaços de reorientar el rumb de la nostra petita història).

Pel que fa a la reconstrucció que he assajat de la varietat oriolana del Sis-cents, la recerca dels paral·lelismes ens farà traslladar-nos ara a l'altra gran ciutat meridional valenciana, Elx, on el futur del català és més esperançador. Encara que en remarcar les conclusions de la part estrictament lingüística del meu treball m'estenga una mica més, no voldria deixar de destacar una sèrie de correspondències amb els dialectes actuals que ens han ajudat a comprendre millor quina era la fèsonia d'aquell parlar poc abans de la desaparició i quina n'hauria estat l'evolució fins als nostres dies si els parlants no l'hagueren abandonat. Es tracta de reprendre el mètode d'estudi dels paral·lelismes interdialectals que, en el seu dia, va proposar Joan Veny (1958-1960) estraient-lo lleugerament, perquè, sobretot, les concordances principals que trobarem botaran a través de l'eix diacrònic però suposaran una continuïtat en l'eix diatòpic en no moure'ns pràcticament de la mateixa zona on va viure l'antic oriolà.

Així, els paral·lelismes que s'han anat fent més evidents al llarg de la meua descripció han estat els que manté l'oriolà del segle XVII amb el subdialecte de la llengua catalana que ocupa actualment la zona de l'antiga Governació d'Oriola. Aquest parlar hereu de l'antic oriolà és el que anomenem alacantí-Vinalopó, del qual el nucli urbà amb més catalanoparlants i que reuneix més trets dialectals caracteritzadors del subdialecte és Elx (Montoya, 1999: 313-315). Precisament, filant més prim, el major nombre de «llaços», dins d'aquest parlar hereu, l'hem trobat entre la varietat oriolana del passat i la il·licitana, tant del passat com del present. Vegem-ho:

Arran de l'establiment d'una sèrie inclusiva d'àrees lèxiques de menor a major castellanització, que podríem imaginar sobre el mapa com a cercles concèntrics cada volta més pròxims sobre l'antiga capitalitat dialectal de la zona, hem verificat que la de menor castellanització és la de l'Alacantí, on dels dos préstecs lèxics més característics del subdialecte, *llevar* i *sacar*, el primer encara no hi ha accedit i el segon comença ara a entrar pel sud de la comarca.

La següent àrea en proximitat seria la del Vinalopó Mitjà, l'altre extrem nord de l'antiga Governació, que ja coneix aquests dos castellanismes lèxics però molt pocs més dels que coneix la resta del subdialecte actual. Per això l'hem anomenada de «concentració mitjana» de castellanismes lèxics.

Fem una passa més per quedar-nos amb la resta del territori, que és la zona que hem anomenat de «gran intensitat» de préstecs de vocabulari procedent del

castellà. Ací hi ha la comarca del Baix Vinalopó i la localitat de Guardamar, centralitzades per Elx.

Però encara he pogut arribar a establir una darrera subàrea al si d'aquesta: és la formada pels municipis de Crevillent i Guardamar, de «castellanització màxima». No sempre, però, aquestes dues poblacions presenten més coincidències que Elx amb l'Oriola del segle XVII, ja que, després de desplaçat el català de la capital del Baix Segura, han seguit castellanitzant-se, i no solament en el lèxic (per exemple, en la pronúncia, nivell en què no he entrat), de manera que l'Oriola del passat que he estudiat ha pogut conservar un major nombre de paral·lelismes amb l'actual capital hereva del subdialeccte, Elx.

Deixant de banda el nivell fonètic, sempre més difícil de dilucidar quan treballem amb textos, podem fer esment d'una sèrie de trets comuns entre Oriola i Elx en els components morfològic i lèxic de la gramàtica. El primer tret morfològic és l'increment [-ʃtr-] en verbs de la segona conjugació com *naixtre* o *coneixtre*, fenomen que trobàvem com a variable a Oriola i que ara sembla haver-se assentat a tot el Baix Vinalopó i Guardamar. El segon tret, i sense eixir de la flexió verbal, és la conservació ferma, fins i tot en la primera persona de singular, de les formes del pretèrit perfet simple a Elx i Guardamar. El tercer tret morfològic és l'evolució directa de les combinacions pronominals *lo hi*, *la hi* a *se'l*, *se la*, sense el pas intermediari per les formes valencianes innovadores del XVIII, *li'l*, *li la*. Els altres paral·lelismes són ja lèxics; especialment significatius són els que tenen relació amb l'agricultura d'horta comuna al Baix Segura i el Baix Vinalopó: les *faenes*, o explotacions agrícoles, en termes moderns, i els *assarbs*, o sistemes de retenció de les aigües per al reg. També hi podríem afegir el préstec establert *llimpiar*, i la singularitat lèxica *maití*, la qual, per bé que trasllada la concordança a Guardamar, no ens pot fer oblidar que al Camp d'Elx hi ha una partida rural anomenada *Maitino*, que pot haver pres com a referent la forma *maití* (Segura, 1998: 160).⁴⁶

Però encara podem parlar d'altres paral·lelismes entre Oriola i Elx, per bé que ja no estrictament lingüístics; ara bé, la relació amb la llengua és innegable. Es tracta de l'onomàstica. En la toponímia urbana, tant d'Oriola com d'Elx, hi ha un carrer cèntric que travessa la ciutat anomenat popularment *Corredora*; també hi ha una *Glorieta*, igualment cèntrica; hi ha, així mateix, un *Ravalete* a Oriola i un *Raval* a Elx, també un *Palmeral de Sant Anton* a Oriola i un barri de *Sant Anton* a Elx. I en l'antroponímia, tenim una bona partida de llinatges compartits, bé entre els il·lustres, com els *Perpinyà* o els *Manresa*, bé entre els comuns, com els *Abadia*,

46. De fet, tant *maití* com *maitino* són formes vives amb l'accepció de 'matí' a l'actual subdialeccte ribagorçà (SISTAC 1993: 249; vegeu també VENY 1982: 144).

*Andreu, Ballester, Barberà, Bernabeu, Cases, Ferrer, Grau, Mas, Menargues, Messeguer, Oltra o Ros.*⁴⁷

Finalment, i decididament ja fora del camp lingüístic, hi ha els fets que Elx i Oriola són sengles ciutats amb horts de palmeres, que ambdues compartixen un plat típic propi, l'*arròs amb costra*, i, encara que en quede sorprès més d'un il·licità, que en el passat hi devia haver a Oriola una devoció (especial?) per la Mare de Déu d'Agost. Diu un fragment oriolà d'un llibre de fàbrica:

2) «Una lliura, setse sous per fer lo lit de la Mare de Déu en agost» [1674; Abad Merino, 1995: 279]

¿Amb quina finalitat preparaven aquell llit per a la Mare de Déu? ¿No devia ser com el que s'emptra a Elx per al *Misteri*? ¿Feien a Oriola alguna representació equivalent ni que fos per no consentir que una vila (Elx) fos més que una ciutat i cap de bisbat (Oriola)?⁴⁸

El segon grup de paral·lelismes que veurem de la varietat oriolana del passat es dona, com a conjunt, amb el dialecte de què forma part, el valencià. Si aquesta relació dialectal no havia estat així en una època anterior (o no havia estat tan ferma) com a resultat d'un poblament a Oriola més intens —i posterior que a la resta del País Valencià— a base de catalans (Mas, 1994: 166-169; Ferrando, 1989: 405-406), el temps i la convivència amb la resta de valencians haurien anat anivellant el català medieval dels oriolans amb el de la resta del Regne de València. Qualsevol comparació dels trets lingüístics que s'observen als processos oriolans estudiats amb els de textos coetanis similars d'altres parts del País Valencià no fa més que confirmar que el parlar d'Oriola del segle xvii era bàsicament valencià. (Vegeu, per exemple, els vint processos de la Ribera del Xúquer aportats per Fresquet (1997: 65-167), on fins i tot podríem detectar algun tret, com ara la grafia *x* —representant monofonemàtica— que, segons l'argumentació de Mas (1994), es considera un orientalisme en el parlar de l'antiga Governació d'Oriola. Si aquesta coincidència de l'oriolà amb el valencià central es vegera augmentada amb un bon feix de trets equivalents, podríem parlar de tot un valencià «molt més oriental» i d'un procés ulterior de «desorientalització».)

Per tant, enumerar els paral·lelismes de l'oriolà amb la resta del valencià seria una tasca difícil d'exhaurir en unes conclusions com les presents. Citem, com a

47. Vull agrair la pacient recerca que va fer a les pàgines d'Elx i Oriola de la guia telefònica mon germà, Joan Antoni Montoya Abat.

48. Parlant de representacions (para)teatral, podem comentar la pràctica comuna dels jocs de pallissa, amb intercanvi d'actors i públic, entre el Camp d'Elx i l'Horta d'Oriola (MARTÍ 1998).

mostra només, dues característiques típicament valencianes que trobem a Oriola i que contrasten amb les del català no valencià: són les formes lèxiques dels dies de la setmana *dimats* i *dymenge*, i les dels numerals *dèsat*, *dibuit* i *dènou*. Aquests trets persisteixen en el valencià actual de l'Alacantí i el Vinalopó. En canvi, no hi han romàs altres trets que presentava l'oriolà antic i que conserva el valencià central que es parla hui. Eren uns paral·lelismes que unien l'oriolà amb un valencià que podríem considerar d'abast més general. Així, a nivell fonètic, podem assenyalar que hi havia el «coixí» d'una [-d-] que evitava la confusió entre la preposició *a* i el mot següent començant pel mateix so:

- 3) «no arriba a *d* aquella» (1603), «trobà a *d* aquell molts albarans» (1609), «demanà a *d* aquells...» [1676, Arxiu Històric d'Oriola. Processos]

A nivell morfològic, hi havia l'ús del pronom feble de primera persona de plural *se*, en frases com

- 4) «la font on *se* llavem los sacerdots les mans» [1674; Abad Merino, 1994: 279]

En la flexió verbal, trobàvem la desinència *-a-* en la primera persona del plural del subjuntiu de present del verb *veure*:

- 5) «Vejam què és açò que algun mal se ha de seguir» [1615; Montoya, 1986: 144]

Per últim, al nivell lèxic, que podríem allargar molt més, em conformaré a esmentar la presència de l'adverbi de lloc *ací*, que ha passat a ser *aquí* en alacantí-Vinalopó.

Tot això si no volíem parlar de la [-d-] intervocàlica, conservada sempre, de les erres finals mantingudes en tots els contextos, dels pretèrits perfets simples predominants, etc., fets que ens dibuixen una varietat oriolana siscentista molt més pròxima al valencià actual general que no pas l'actual subdialecte parlat a l'Alacantí i el Vinalopó, que se n'ha allunyat en molts aspectes.

Del raonament sobre els paral·lelismes oriolanovalencians es desprèn que les coincidències amb el bloc dialectal oriental es veuran reduïdes a la mínima expressió. Tanmateix, he parlat al principi de la denominació de *catalana* que donava a la llengua d'Oriola Martí de Vicià i he recollit alguns trets que podien ser recialla d'un oriolà medieval més pròxim a un hipotètic origen oriental, com ara algunes /o/ àtones esdevingudes [u]: *rebulució*, *aculliment*, *impossible*, etc. (De tota manera, també sabem que la neutralització de /o/ s'escampa tardanament en l'actual català oriental, quan ja haurien vingut els parlants orientals que havien de

poblar Oriola.) A nivell lèxic, en canvi, sí que podem destacar la presència, ocasional, això sí, dels mots *auí* (<'hui, avui') i *pagesia* en els següents exemples:

6) «En lo dia de *auí* asistí a medir forment» [1650; Abad Merino, 1994: 280]

7) «la útil *pagesia* que tendrà lo dit poblador» [1697; Bernabé, 1982]

A nivell sintàctic, també hi ha dos usos ocasionals de la preposició *per* amb el sentit de finalitat o destinació:

8) «Quatre lliures de moltó *per* tota la semana» [1609; Arxiu Històric d'Oriola]

9) «I *per* veure lo que era lo acompanyà fins la presó» [1615; Arxiu Històric d'Oriola]

Però si diferenciem al si del bloc oriental entre dialectes segons la distribució contemporània, descobrim en l'antic oriolà una sèrie de paral·lelismes amb el dialecte mallorquí, possiblement més pels continguts arcaïtzants del parlar de Mallorca que per les relacions que parlants illencs pogueren haver desenvolupat amb els oriolans del passat.⁴⁹ (En qualsevol cas, estariem en presència de concordançes amb un català medieval comú.) En la flexió verbal es destaca el manteniment del morfema *a* de la persona 4a del present d'indicatiu i la 5a de l'imperatiu:

10) «Ací *estam per* ordes dels Justícia y Jurats» (1603)

11) «Martines, *posau-vos* ara dos reals i vo.ls *deurem*» (1606)

En el lèxic, cal referir-se a *consemblant* («ensemblant cas»), *pus* («pus de doscentes passes») i *ver* («si és ver que...»); en la fraseologia, tenim la locució *per ventura* i la frase feta *passar pena*, que en valencià actual correspon a *patir*, i, en la sintaxi, tenim les construccions de verb en forma personal més infinitiu sense preposició intermèdia: «se han *animat d'exar* ses⁵⁰ terres», «se han *acostumat collir*», «*acostumen anar* a cercar» i un etcètera relativament llarg. I, per acabar, un mot que pot portar-nos a parlar d'un tipus de relació extralingüística, de caràcter cultural, *cucasala*:

49. Segurament només té un valor anecdòtic que un mallorquí resident a Oriola, Jaume Roig, faça acte de presència en un procés de l'any 1615; o que un altre, anys més tard, fos conegut amb el mal·lornom de «lo Mallorquí», o que, encara, una finca actual d'Oriola siga coneguda amb el nom de «la Mallorquina».

50. Convé aclarir que aquest *ses* no és un article salat sinó un possessiu àton ('les seues'), més freqüent en el català de l'edat moderna que no pas ara.

- 12) «tres lliures per la *cucasala* del dia de Çanta Gustas y Rofina» [1613; Abad Merino, 1994: 212]

Alcover & Moll fan constar al seu diccionari, com a més paregut, *cucala*, 'ésser fantàstic al qual s'atribueix la missió de vigilar pels carrers per a tupar el qui treu el cap per la finestra', i el situen a Tarragona i Mallorca.⁵¹ ¿Podia tractar-se de la «cuca(la de la) Sala» d'Oriola? És a dir, una mena de figura gegantina de cartó pedra que guardaven al vestíbul de la Sala del Consell (actual Ajuntament) com ara tenen costum amb els gegants a Tarragona i Mallorca?

Com veieu, la recerca en el passat de la nostra llengua dóna moltes més ensenyances que les estrictament lingüístiques. Però, alhora, aquestes ensenyances, indirectament ens donen una informació lingüística utilíssima: no pense solament en aquesta *cucasala* oriolana amb què vull cloure les meues paraules; pense també en l'atròfia lingüística que causa el desús social de la llengua i que ha tingut un reflex en la varietat oriolana dels últims temps que hem tingut ocasió de conèixer.

BRAULI MONTOYA ABAT
Universitat d'Alacant

BIBLIOGRAFIA

- ABAD MERINO, M. (1994): *El cambio de lengua en Orihuela. Estudio sociolingüístico-histórico del siglo XVII*. Murcia, Universidad de Murcia / Caja Rural Central de Orihuela.
- ALCOVER, A. M. & F. de B. MOLL (1926-1962): *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma de Mallorca, Moll (10 volums, 2a ed. 1976-1978).
- BELTRAN, V., et al. (1993): *Aproximació al lèxic del parlar de Guardamar*, dins les *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, II, 495-512.
- et al. (1996): *El català de Guardamar*, a «El Tempir», 7, 12-13.
- BERNABÉ, D. (1982): *Tierra y sociedad en el Bajo Segura (1700-1750)*. Alicante, Universidad de Alicante / Caja de Ahorros Provincial de Alicante.
- CANO, M. A. (1995): *El llibre del Mostassaf d'Elx. Edició crítica i estudi lingüístic*. Alacant, Diputació Provincial d'Alacant / Ajuntament d'Elx.
- CASTAÑO, J. & G. SANSANO (1998): *Història i crítica de la «Festa d'Elx»*. Alacant, Universitat d'Alacant.
- CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población*

51. COROMINES (1980-1991: vol. II) esmenta la «professó de les cuques» per a salvar les collites dels insectes (vegeu *cuca*, dins l'article *cuc*) i el nom de l'ocell 'cornella' amb què és conegut al País Valencià i a Múrcia (article *cucala*).

- y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid [edició facsímil en *Les observacions de Cavanilles dos-cents anys després*, Llibre IV. València, Bancaixa, 1997].
- CLIMENT, D. (1994-1995): *Aproximació a la fitonímia popular del Baix Segura*, a «Quaderns de Migjorn», 2, 127-161.
- COLOMINA, J. (1985): *L'alacantí. Un estudi sobre la variació lingüística*. Alacant, Institut d'Estudis «Juan Gil-Albert».
- COMAS, A. (1964): *Història de la literatura catalana-4*. Barcelona, Ariel.
- COROMINES, J. (1980-1991): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona, Curial / «la Caixa».
- DESPUIG, C. (1557): *Los colloquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Barcelona, Universitat de Barcelona.
- ESCOLANO, G. (1610-1611): *Década primera de la historia de Valencia*. València, Universitat de València (edició facsímil), 1972.
- ESTEVE, F. (1980): *Valencianidad de Miguel Hernández*, a «El País», 28-03-1980.
- FERRANDO, A. (1980): *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*. València, Universitat de València.
- (1989): *La formació històrica del valencià*, dins el *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana VIII. Àrea 7. Història de la llengua*. València, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 399-428.
- FRANCO, V. I. (1804): *Noticia de la actual población del Reyno de Valencia*. Valencia, Oficina del Diario.
- FRESQUET, R. (1997): *Vint processos criminals d'Albalat de la Ribera (1611-1666)*. Albalat de la Ribera, Ajuntament d'Albalat de la Ribera.
- FUSTER, J. (1989): *Llibres i problemes del Renaixement*. València / Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GALLANO, A. L. (1988): «El Pendón de Orihuela, gloriosa enseña de «El Oriol», a «Banderas. Boletín de la sociedad española de vexilología», 28. 12-16.
- GEA, J. R. (1905): *Los oriolanos de antaño. Memorias de 1700 a 1760*. Orihuela.
- GISBERT, E. (1903): *Historia de Orihuela*. Orihuela, vol. III (p. 611-637).
- GUILLÉN GARCÍA, J. (1974): *El habla de Orihuela*. Alicante, Instituto de Estudios Alicantinos.
- MADOZ, P. (1845-1850): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*. València, Institució Alfons el Magnànim, 1987, 2n volum (p. 84-93).
- MARTÍ, J. C. (1998): *Teatre popular al sud valencià: els Jocs al Camp d'Elx i l'Horta d'Oriola*, a «El Tempir», 14. 10-13.
- MAS, A. (1994): *La substitució lingüística del català (L'administració eclesiàstica d'Elx en l'Edat Moderna)*. Alacant, Diputació d'Alacant.
- (1999): *Aproximació a la variació de la parla de Santa Pola*, a «El Tempir», 17. 12-22.
- MILLAN, J. (1976): *Aproximació a l'estudi del canvi de llengua a la comarca d'Oriola*, a «Serra d'Or», gener, 29-31.
- (1984): *La lengua catalana en Orihuela*, ss. XIII-XIX. *Testimonios y comentarios*. Orihuela, Acció Cultural del País Valencià.
- MONTÓYA, B. (1986): *Variació i desplaçament de llengües a Elda i a Oriola durant l'edat moderna*. Alacant, Institut d'Estudis «Gil Albert».

- (1992): *Interferència lèxico-semàntica i comunitat de parla: un estudi de cas*, dins *Miscel·lània Sanchis Guarnier*. Barcelona / València, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Universitat de València, II, 417-431.
- (1995): «MERCEDES ABAD MERINO. *El cambio de lengua en Orihuela. Estudio sociolingüístico-histórico del siglo XVII*. Murcia, Universidad de Murcia / Caja Rural Central de Orihuela, 1994», a «Lingüística», 7. 153-163.
- (1996): *Alacant: la llengua interrompuda*. València, Denes.
- (1999a): *La reconstrucció de la llengua oral a partir de la literatura popular escrita dels segles XVIII al XX*, dins les *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, II, 147-170.
- (1999b): *Els dialectes i els sociolectes catalans contemporanis: proposta de classificació i actualització bibliogràfica*, a «Revista de Filologia Romànica», 16. 309-357.
- (2000): *Els alacantins catalanoparlants: una generació interrompuda*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- *Nueva Geografía Universal*. Barcelona: Montaner y Simon, Editores, 1883.
- PASTOR FUSTER, J. (1827): *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días*. Valencia: Imprenta y librería de José Ximeno, tomo I.
- PÉREZ NAVARRO, V. J. (1997): *El parlar de Crevillent*, a «El Temps», 12, 8-10.
- ROMÀ, F. (1989): *Refranyer popular*: Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.
- ROMAN, J. L. & M. de EPALZA (1983): *Toponimia mayor y menor de la provincia de Alicante. Listado por municipios*. Alicante, Caja de Ahorros Provincial.
- SÁNCHEZ RECIO, G. (1979): *Carta de Població del Señorío de Elda. 1611-1612*. Elda, Ayuntamiento de Elda.
- SANCHIS GUARNER, M. (1965): *Els pobles valencians parlen els uns dels altres. II. Sector meridional*. València, Edicions 3 i 4, 1982.
- SEGURA, C. (1998): *El parlar d'Elx a estudi: aproximació a una descripció*. Elx: Ajuntament d'Elx.
- , (1999): *Els verbs de tipus naixtre al Baix Vinalopó*, a «Caplletra», 26. 193-218.
- SEMPERE, J. A. (1995): *Geografía lingüística del murciano con relación al substrato catalán*. Murcia: Real Academia Alfonso X el Sabio.
- SERRANO, J. (1999): «D'Ortellius a Cavanilles: la dinàmica social de la Governació d'Oriola als segles moderns», J. Millan (ed.), *La «Marca» meridional valenciana: l'organització social del territori*, a «L'Avenç», 83. 50-52.
- SISTAC, R. (1993): *El ribargorçà a l'Alta Llitera*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- SOLER, V. (1977): «Les comarques de parla castellana: una qüestió oberta», *Raons d'identitat del País Valencià*. València: Tres i Quatre, 49-69.
- VENY, J. (1958-60): *Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes*, a «Revista de Filología Española», XLII, 1958-59 (91-149), 1960 (117-202).
- VENY, Joan (1978): *Els parlars catalans (Síntesi de dialectologia)*. Palma de Mallorca, Moll, 1982.
- XIMENO, V. (1747): *Escritores del Reyno de Valencia*. Valencia, Joseph Estevan Dolz, impressor, tom I.